

From Raqī'ā to Araboth: An etymological and linguistic survey on the names of the seven heavens in some Islamic and Jewish cosmological narratives

Kiamehr Namvar^{1*}, Arya Tabibzadeh²

Introduction

This paper analyzes a cosmological Hadith attributed to the companion *Salmān al-Fārisī*, that enumerates the names of the seven heavens. Various versions of this Hadith, differing in length and *Isnād* (i.e. chain of transmission), appear across Medieval Islamic sources including exegetical works, Hadith collections, chronological accounts, and fictional texts. While many Hadiths briefly mention heavenly features, this one is distinct because it systematically names each of the seven heavens and often describes their associated features, such as color, material and creatures. Though the specific features vary considerably across versions, the names of the heavens form the shared and crucial core element, playing a key role in identifying the different versions, as will be demonstrated throughout this paper.

Previous Scholarship

The Hadith under study has numerous versions in medieval sources, which we argue compromise three main variations of a single core narrative. One of these main is embedded within the Prophet's ascension narrative (*Ḥadīṡ al-Mi'rāj*) attributed to Ibn Abbas.

- Colby (2008) and Kazemzadeh Ganji and Hoseini (2021) studied the whole of the ascension narrative and its variants, providing detailed analyses of heavenly attributes, including the heavens' names. They argued reasonably that numerous non-authentic additional elements have added to the narrative by the scribes and authors of the fictional texts, and such a thing is an intrinsic characteristic of the such texts. Moreover, they correctly noted the resemblance between certain figures in the Ibn Abbas' narrative and Jewish cosmological accounts, suggesting that many parts of the ascension narrative may be classified as *Isrā'īliyyāt* (stories and accounts derived from non-Islamic sources, primarily Jewish; for a discussion of this term see the final section; see also Colby 2008, 12, 31, 36, 91, 168-170, and elsewhere; Kazemzadeh

1. MA student in Persian language and literature, University of Tehran*.

2. PhD student in Persian language and literature, University of Tehran.

Ganji and Hoseini 2021). Despite this, they did not approach the heavens' names from an etymological perspective or compare them with names in Jewish traditions.

- Lacináková (2020) specifically examined the portion of the Ibn Abbas narrative describing the heavenly attributes, based on eight manuscripts of containing *Ḥadīth al-Mi'rāj*. She listed the heavenly features described in each manuscript, and provided a detailed comparison of the variants for those features such as the heavens' names, materials, colors, and creatures. While she did not specifically employ an etymological analysis, she offered insightful commentary on some orthographical and linguistic issues, when providing the variants of the heavens' names.

Method

Our research proceeds through the following steps:

1. Investigate versions of the Hadith in various Medieval Islamic sources, including exegetical works, Hadith collections, chronological accounts, and narrative texts (We have listed over than 270 variants of the heavens' names by investigating over than 20 texts including Arabic and Persian exegeses, Shi'ite and Sunnite Hadith collections, chronological accounts, Sīrah works, and Qisas al-Anbiyā's (ranging from 9th-17th CE).
2. Analyze these versions, focusing on their contents, structures, Isnads, and the context of their quotation.
3. Classify the versions based on the foregoing criteria to identify the most authentic one.
4. Compare the structure and heavenly names of the Hadith with cosmological accounts and heavenly names found in Jewish tradition.

Discussion

This paper first investigates and analyzes the contents, structures, Isnads and the contexts of the different versions of the Hadith to classify them and identify the most authentic version.

We argue that the exegetical work *Tafsīr-e Sūrābādī* (c.a. 11th CE, Sūrābādī 1959; 2000; n.d.) was the earliest Persian text to narrate the Hadith, likely quoting from earlier Arabic Hadith collections or prophetic biographies (i.e. *Sīrahs*). Although *Sūrābādī*'s version was not widely quoted by his contemporaries or later Persian works, a different form of the Hadith emerged about a century later in other Persian exegeses -most probably quoted from fictional texts like *Qīṣaṣ al-Anbiyā'* (*Stories of the Prophets*) or *Mi'rāj* narratives- gained widespread popularity in Persian literature.

all investigated versions can be grouped into three main types:

1. Type 1: versions attributed to Salmān al-Fārisī (the creation of the heavens). It briefly describes the creation of the seven heavens and their names. In this type, the Hadith is the answer of Salman to the question about the creation of the heavens.

This type has often been narrated by non-fictional sources such as the exegetical, *sīrah* and Hadith works with only minor variations.

2. Type 2: versions attributed to Ibn Abbas (the Prophet's ascension narrative). This type comprises detailed and long reports on the features of the seven heavens conveyed as part of the Prophet's ascension narrative. This type has mostly been narrated by fictional texts such as Qīṣaṣ al-Anbiyā' works or some narratives of the Prophet's ascension.

3. Type 3 (Mixed): The versions mostly attributed to Ibn Abbas resembling the structure and content of the type 1: this type consists of versions with Isnad to Ibn Abbas though similar to the type 1 in terms of length, structure and content (they deal with the creation of the heavens rather than the narrative of the ascension). This type has been narrated by Arabic Shi'ite works and Persian exegeses as well as Qīṣaṣ al-Anbiyā's and ascension narratives in Arabic, Persian and Turkish.

The attribution of Type 2 to Ibn 'Abbās, as part of the *Mi'rāj* narrative, should not lead to the conclusion that it is an independent Hadith from Salmān's narrative (Type 1). Ascension narratives are essentially compilations of shorter Hadiths assembled into a comprehensive account. Therefore, the versions attributed to Ibn 'Abbās could simply have incorporated or adapted Salmān's original narrative of creation of heavens. This hypothesis is supported by Type 3, which is attributed to Ibn 'Abbās but mirrors the structure and content of Salmān's narrative. Furthermore, a comparison of the textual variants of the heaven names confirms that Salmān's narrative (Type 1) is earlier and more authentic than the other versions. Furthermore, a comparison of the textual variants of the heaven names confirms that Salmān's narrative (Type 1) is earlier and more authentic than the other versions.

Following the classification of the version, we analyze the heavens' names etymologically. We will show that most of the names are of Aramaic or Hebrew origins, a possibility that may extend to other names as well. This finding, coupled with the considerable resemblance between Salmān's narrative and the Babylonian Talmud's *Chagigah* tractate concerning the creation of the heavens, strongly suggests that the Hadith should be categorized as an *Isrā'īliyya*. Many of the heavens' names in the Hadith versions correspond to celestial names or adjectives mentioned in the Talmud or the Bible. This supposition is further supported by an analysis of the Hadith's *Isnāds*, as will be discussed. It is noteworthy that other scholars (Colby, 2008; Kazemzadeh and Hosseini 2020; Lacináková 2021) have previously suggested that certain parts of the Ibn 'Abbās narration (Type 2) may be considered *Isrā'īliyyāt*.

Conclusion

We will demonstrate that the various Hadith versions studied here comprise three main variants, and that the variant concerning the creation of heavens, attributed via an Isnad to Salman al-Farisi (type 1), is the earliest and most authentic. The type 1 variant has often been narrated by non-fictional sources such as the exegetical, *Sīrah* and Hadith works with only minor variations. The other two types have mostly been

narrated by fictional texts such as *Qışaş al-Anbiyā'* works or some narratives of the Prophet's ascension. According to the nature of the fictional texts, the narrative in these texts has been quoted with numerous variations.

Furthermore, we show that the Hadith has a considerable resemblance to the cosmological account of the heavens in the tractate Chagigah of the Babylonian Talmud. Based on the etymological analyses of the heavens' names, as well as an examination of the Hadith's structure and Isnads, we suggest that this Hadith is likely an *Isrā'iliyya*.

Bibliography

- al-Aṣḥbahānī, Abū Muḥammad 'Abd Allāh b. Muḥammad b. Ja'far b. Ḥayyān al-Anṣārī (Abū al-Shaykh) (1987). *Kitāb al-'Aẓama*, ed. Riḍā' Allāh b. Muḥammad Idrīs al-Mubārakfūrī. Riyadh: Dār al-'Āṣima.
- al-Aṣḥbahānī, Abū Nu'aym (1985). *Dalā'il al-Nubuwwa*, ed. Muḥammad Rawwās Qal'ajī and 'Abd al-Barr 'Abbās. Beirut: Dār al-Nafā'is.
- al-Bakrī, Abū al-Ḥasan (n.d.). *Kitāb fīhi Mi'rāj al-Nabī ṣallā Allāh 'alayhi* (Ms. no. 95). Istanbul: Library of Amcazade Huseyn Pasha.
- al-Bakrī, Abū al-Ḥasan (1481). *Ḥadīth al-Mi'rāj* (Ms. no. 867). Istanbul: Library of Ayasofya.
- Derayati, Mostafa (2012). *Fanakhā (Manuscripts of Iran)*, vol. 8, Tehran: Tehran: National Library and Records Organization of Iran.
- Fattāl Naysābūrī, Muḥammad b. Hasan (1966). *Rawḍat al-Wā'izīn wa-Baṣīrat al-Mutta'izīn*. Najaf: Manshūrāt Maktabat al-Ḥaydariyya.
- Ghulamālī, Mahdi (2014). *The History of the Shi'ite Hadith in Transoxiana and Balkh*, Qom: Entesharat Dār al-Ḥadīth.
- Hosseini, Seyed Ahmad (1997). *Fihrist-i muskheh'hā-ye khattī-ye kitābkhāneh-ye 'umūmī-ye hazrat Āyatullah al-'Uẓmā Mar'ashī Najafī (A Catalogue of the Manuscripts of the General Library of His Eminence Grand Ayatollah Mar'ashi Najafī)*, Vol. 27, supervised by Seyed Mahmoud Mar'ashī, Qom: Āyatullah Mar'ashī Najafī Library
- Ibn Manẓūr, Muḥammad b. Mukarram (2011). *Lisān al-'Arab*, ed. Amīn Muḥammad 'Abd al-Wahhāb and Muḥammad al-Ṣādiq al-'Ubaydī. Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī.
- al-Jawharī, Ismā'īl b. Ḥammād (1984). *al-Ṣiḥāḥ (Tāj al-Lughā wa-Ṣiḥāḥ al-'Arabīya)*, ed. Aḥmad 'Abd al-Ghafūr 'Aṭṭār. Beirut: Dār al-'Ilm li-al-Malāyīn
- Kazemzadeh Ganji, N. and Hoseini, M. (2021). "Comparative study of the structure of the Prophet's ascension narrative in Persian commentaries and ascensions: From Ibn 'Abbas ascension narrative to Ilkhanid Book of Ascension". *Classical Persian Literature*, 12(1), 257-293.
- *Idem*. (2022). *Me'rāj-nāme-ye Ilkhānī*, Tehran: Markaz-e Nashr-e Dānishgāhī.
- Kātib, Sayf al-Dīn and Kātib, Aḥmad 'Iṣām (1980). *Sharḥ Dīwān Umayyah b. Abī al-Ṣalt*, Beirut: Dār Maktabat al-Ḥayāt.
- Kisā'ī, Muḥammad b. 'Abdullāh (1923). *Qīṣāṣ al-Anbiyā' 'alayhim al-ṣalāt wa al-salām*, vol. 2, edited by Isaac Eisenberg, Leiden: Brill.
- Khargūshī Nīshābūrī, Abū Sa'īd 'Abd al-Malik b. Muḥammad (2003). *Manāḥil al-shifā wa manāḥil ahl al-ṣafā bi-tahqīq Kitāb Sharaf al-Muṣṭafā*. Nabīl b. Hāshim al-Ghamrī (ed.),

- Mecca: Dār al-Bashā'ir al-Islāmīyah.
- Majlisī, Muḥammad Bāqir (1983). *Biḥār al-Anwār al-jāmi'ah li-durar akhbār al-A'immat al-Athār*, Beirut: Mu'assasat al-Wafā'.
 - Mi'rāj-nāme-ye Ilkhānī (1286). Manuscript no. 3441, Istanbul: Ayasofya Library.
 - Maybodī, Abu al-Faḍl Rashīd al-Dīn (2003). *Kashf al-asrār wa 'uddat al-abrār*, Ali Asghar Hekmat (ed.), Tehran: Amir Kabir.
 - Al-Ma'arrī, Abū al-'Alā' (1938). *Al-Fuṣūl wa-al-Ghāyāt fī Tamjīd Allāh wa-al-Mawā'iz*, ed. Maḥmūd Ḥasan Zanāfī. Beirut: Dār al-Āfāq al-Jadīda.
 - Maqadisī, Muṭahhar b. Tāhir (1899). *Al-Bad' wa al-tārīkh*, vol. 2, ed. Clément Huart, Paris: Imprimé par ordre d'Ernest Leroux.
 - Idem. (1995). *Āfarīnīsh va tārīkh*, translated by Moḥammad Reza Shafiei Kadkani, Tehran: Āgāh.
 - Namazi Shahrudī, Ali (1994). *Mustadrakāt 'ilm rijāl al-ḥadīth*, Tehran: s.n.
 - Nasafī, Abū Ḥafṣ Najm al-Dīn 'Umar b. Muḥammad (2018). *Al-Taysīr fī al-tafsīr*, ed. Māhir Adīb Ḥabbūsh et al., Istanbul: Dār al-Lubāb lil-Dirāsāt wa Taḥqīq al-Turāth.
 - *Qīṣaṣ al-Anbiyā'* (1984).ed. Fereydoun Taqizadeh Ṭusi, Tehran: Baran.
 - Rāzī, Abu al-Futūḥ Ḥusayn b. 'Alī b. Muḥammad b. Aḥmad al-Khuzā'ī al-Nīshābūrī, (1992). *Rawḍ al-jinān wa rūḥ al-jinān fī tafsīr al-Qur'ān*, vol. 1, ed. Mohammad Jafar Yahaghi and Moḥammad Mehdi Nasih, Mashhad: Bunyād-e Pazhūheshhā-ye Eslāmī-ye Āstān-e Quds-e Razavī.
 - Rāzī, Najm al-Dīn (1920). *Mirṣād al-'ibād min al-mabda' ilā al-ma'ād*, ed. Mohammad Amin Riyahi, Tehran: Enteshārāt-e 'Elmī va Farhangī.
 - Rāwandī, Najm al-Dīn Maḥmūd b. Muḥammad (1982). *Sharaf al-Nabī, Persian translation of Sharaf al-Muṣṭafā by Abū Sa'īd 'Abd al-Malik b. Muḥammad Khargūshī Nīshābūrī*, ed. Muḥammad Rawshan, Tehran: Bābak.
 - Rabaḡūzī, Nāṣir al-Dīn b. Burhān al-Dīn (n.d.). *Qīṣaṣ al-Anbiyā'* (manuscript no. 2132), Tehran: The Central Library of the University of Tehran.
 - Shaykh Ṣadūq (1983). *Kitāb al-Khiṣāl*, ed. Ali Akbar Ghaffari, Qom: Jāmi'at al-Mudarrisīn bi-l-Ḥawzat al-'Ilmīyah.
 - Idem. (1984). *Uyūn Akhbār al-Riḍā*, ed. Shaykh Ḥusayn al-A'lamī, Beirut: Mu'assasat al-A'lamī lil-Maṭbū'āt.
 - Idem. (2006). *Ilal al-Sharā'i*, Beirut: Dār al-Murtaḍā.
 - Sūrābādī, Abū Bakr 'Atīq Nīshābūrī (1959). *Tarjeme va qeṣṣehā-ye Qur'ān*, ed. Yahya Mahdavi and Mehdi Bayani, Tehran: Tābān.
 - Idem. (2002). *Tafsīr-e Sūrābādī (Tafsīr al-Tafāsīr)*, ed. Saeedi Sirjani, Tehran: Farhang-e Nashr-e Now.
 - Idem. (n.d.). Manuscript no. 10984, Qom: Ketābkhāneh-ye Āyatullāh Mar'ashī.
 - Suyūṭī, Jalāl al-Dīn (2003). *Al-Durr al-manthūr fī al-tafsīr bi-l-ma'thūr*, ed. 'Abdullāh b. 'Abd al-Muḥsin al-Turkī Yamāmah, Cairo: Markaz Hajar lil-Buḥūth wa al-Dirāsāt al-'Arabīyah wa al-Islāmīyah.
 - Tabibzadeh, A. (2021). Arabic loanwords in the early Persian texts with non-Classical Arabic origin. *Comparative Linguistic Research*, 11(22), 95-160.
 - Idem (In press). "Perso-Arabica; Arabic Loanwords in Early Persian Texts: Different Origins,

- Different Norms", *Arabica, Journal of Arabic and Islamic Studies*.
- Tūsī, Muḥammad b. Maḥmūd b. Aḥmad (2003). *‘Ajā’ib al-makhlūqāt*, Tehran: Sherkat-e Enteshārāt-e ‘Elmī va Farhangī.
 - Wensinck, A. J. et al. (1936). *Al-Mu‘jam al-mufahras li-alfāz al-ḥadīth al-nabawī*, Leiden: Brill.
 - Zubaydī, Murtaḍā (1994). *Tāj al-‘arūs min jawāhir al-Qāmūs*, ed. ‘Alī Shīrī, Beirut: Dār al-Fikr.
 - al-Tustarī, Muḥammad b. As‘ad b. ‘Abd Allāh al-Ḥanafī (2005). *Qiṣaṣ al-Anbiyā’* (*Trans. Qiṣaṣ al-Anbiyā’ by Abū al-Ḥasan b. al-Hayṣam al-Būshanjī (Būshangī/Nābī)*), ed. Sayyed Abbas Mohammadzadeh. Mashhad: Ferdowsi University Press.
 - al-Tha‘labī, Abū Ishāq Aḥmad b. Muḥammad al-Naysābūrī (n.d.). *‘Arā’is al-Majālis fī Qiṣaṣ al-Anbiyā’*. Cairo: Maktabat al-Kulliyyāt al-Azharīya.

از رقیعا تا عربوت (بررسی نام هفت آسمان در روایات کیهان‌شناختی اسلامی و یهودی از منظر زبان‌شناسی تطبیقی)

مقاله پژوهشی

کیامهر نامور^{۱*}

آریا طبیب‌زاده^۲

چکیده

در منابع اسلامی روایتی نقل شده که به ذکر نام آسمان‌های هفتگانه می‌پردازد. مقاله حاضر در مرحله نخست دو صورت از این روایت را می‌نمایاند و گونه اصیل را مشخص می‌کند. نگارندگان با بررسی ۲۷۰ ضبط از نام آسمان‌ها در بیش از ۲۰ منبع، ابتدا به تبارشناسی نقل‌های این روایت در متون اسلامی می‌پردازند و آنگاه نوع کاربرد و میزان امانتداری نقل‌های گونه‌های این روایت را نشان می‌دهند. در گام بعدی، نگارندگان به شباهت ساختار روایت با روایت کیهان‌شناختی تلمود در رساله حکیگا اشاره می‌کنند، سپس با تحلیل زبان‌شناختی و ریشه‌شناختی ضبط نام‌های آسمان‌ها در روایت اسلامی، نشان می‌دهند که نام بسیاری از آسمان‌ها در این نقل‌ها منطبق است بر نام و صفات آسمان‌ها در تلمود و عهد عتیق و برخی روایات یهودی دیگر. نهایتاً با بحث درباره میزان اصالت سندهای روایت اسلامی، پیشنهاد می‌کنند که کل یا بخشی از این روایت احتمالاً مصداق اسراییلیات است.

کلیدواژه‌ها: ریشه‌شناسی، زبان‌های سامی، متون فارسی، روایات اسلامی، روایات یهودی.

✉ Kiamehrnamvar@ut.ac.ir

۱- دانشجوی کارشناسی‌ارشد زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه

تهران*

✉ arya.tabibzadeh@ut.ac.ir

۲- دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه تهران

۱- مقدمه

منابع اسلامی و یهودی، هر دو، دارای روایات کیهان‌شناختی^۱ متعددی است که ساختار جهان را بر مبنای جهان‌بینی اسلامی و یهودی شرح می‌دهد. در دسته‌ای از این روایات ساختار آسمان‌ها توصیف شده، که هر دو سنت روایات اسلامی و یهودی معمولاً آن‌ها را دارای هفت طبقه می‌داند. هفتگانه‌بودن طبقات آسمان در روایات اسلامی مأخوذ از نص قرآن کریم^۲ است، اما غیر از تعداد آسمان‌ها، عناصر مشترک دیگری دربارهٔ جزئیات ساختار آن‌ها بین روایات یهودی و اسلامی دیده می‌شود؛ مثلاً تخصیص موکلانی (از جنس مخلوقات آسمانی یا اصناف مختلف فرشتگان) به هر آسمان، مسافت بین آسمان‌ها، نام آن‌ها و...^۳ در منابع اسلامی، بسیاری از این عناصر مشترک در روایاتی کم‌تعداد و نامتواتر ذکر شده که اغلب اسناد محکمی هم ندارد. از سوی دیگر، در نقل‌های بعضی از این روایات اختلافات بسیار زیادی دیده می‌شود. بسیاری از پژوهشگران بخشی از این اختلافات را -خاصه در متونی مثل معراج‌نامه‌ها و قصص الانبیاء- حاصل خیال‌پردازی و داستان‌پردازیِ راویان و نویسندگان این متون، و در مواردی نیز، متأثر از روایات کیهان‌شناختی یهودی دانسته‌اند (به عبارتی، آن‌ها را مصداق اسرائیلیات پنداشته‌اند؛ مثلاً بنگرید به: کولبی، ۲۰۰۸: ۱۲، ۳۱، ۳۶، ۹۱، ۱۶۸-۱۷۰ و جاهای دیگر؛ لتسیناکوا، ۲۰۲۰: ۵؛ کاظم‌زاده گنجی و حسینی، ۱۴۰۰). پژوهش حاضر، به بررسی یک روایت خاص از روایات توصیف هفت آسمان در منابع اسلامی مختلف می‌پردازد که شباهت‌های قابل توجهی با روایات یهودی و خصوصاً با مدل کیهان‌شناختی آسمان‌ها در تلمود دارد. این روایت تنها روایت کیهان‌شناختی در منابع اسلامی است که برای طبقات هفتگانه آسمان نام‌هایی را برمی‌شمارد، نام‌هایی که اغلب ریشه‌ای آرامی یا عبری دارند. تا حد اطلاع نگارندگان، تاکنون هیچ پژوهشی به شباهت نام‌های آسمان‌ها در این روایت و روایت‌های یهودی نپرداخته است.^۴ از این‌رو، در پژوهش حاضر، تنها بر همین عنصر تمرکز و از بررسی شباهت‌های دیگر صرف نظر می‌کنیم. هدف اصلی این پژوهش، عرضهٔ تحلیل زبان‌شناختی و مقایسهٔ روایت اسلامی مذکور با روایت تلمود، با تمرکز بر ضبط نام‌های آسمان‌ها در نقل‌های مختلف روایت اسلامی است. آخرین بحث این پژوهش، بررسی صحت و ضعف سندهای روایت است. براساس این بررسی، نگارندگان پیشنهاد می‌دهند که احتمالاً کل یا بخشی از این روایت، مقتبس از روایات یهودی و در نتیجه، مصداق اسرائیلیات است.

1. Cosmological

۲. بقره: ۲۹؛ اسراء: ۴۴؛ مؤمنون: ۱۷ و ۱۶؛ فصلت: ۱۲؛ طلاق: ۱۲؛ ملک: ۳؛ نوح: ۱۵.

۳. مثلاً رک: مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۷، ۴۲۰-۴۲۱؛ طوسی، ۱۳۸۲: ۳۷؛ قصص الانبیاء (۱۳۶۳: ۹)؛ کولبی، ۲۰۰۸: ۱۳۸-۱۴۰؛ رازی، ۱۳۹۹: ۵۳-۶۱؛ Lacináková 2020؛ Colby 2008: 138-140.

4. Colby

1. Lacináková

۴. تنها در ویکی‌پدیای انگلیسی، ذیل مدخل «هفت آسمان» (Seven Heavens)، نام هفت آسمان در یهودیت و اسلام با هم مقایسه شده که در این مقایسه، نام‌های تلمود با بعضی نام‌های نقل موردنظر قیاس شده؛ نک.

https://en.wikipedia.org/wiki/Seven_heavens

ما در بخش نخست مقاله، ابتدا به معرفی اجمالی روایت، و نقل‌ها/ گونه‌های اصلی آن می‌پردازیم. سپس منابعی را که نقل‌های روایت را در آن‌ها یافته‌ایم - اعم از عربی، فارسی و ترکی - برمی‌شماریم. همچنین نشان می‌دهیم که روایت مورد نظر احتمالاً اولین بار در قرن پنجم و از طریق تفسیر ابوبکر عتیق نیشابوری (مشهور به تفسیر سورآبادی)، به فارسی راه یافته است. با توجه به گونه‌ای از روایت که در تفسیر سورآبادی آمده، و نیز با تکیه بر بحث‌های بخش دوم مقاله، احتمال می‌دهیم که مأخذ این متن برای نقل روایت، منابع تفسیری، حدیثی یا سیره‌ای عربی بوده باشد. همچنین، استدلال خواهیم کرد که گونه دیگر این روایت نیز، یک‌بار دیگر در قرن ششم، و باز هم از طریق متون تفسیری به متون فارسی راه یافته و با اقبال فارسی‌زبانان مواجه شده است. با این حال، در مرتبه دوم، مأخذ ورود روایت به فارسی احتمالاً متون قصص الانبیا و معراج‌نامه‌های عربی بوده است. در قدم بعد، نام هفت آسمان را از دست‌نویسی از تفسیر سورآبادی، محفوظ در کتابخانه آیه‌الله مرعشی قم نقل می‌کنیم. این نسخه که به احتمال بسیار زیاد در قرن پنجم کتابت شده است، قدیم‌ترین سند فارسی دارای روایت مورد نظر ماست و در میان منابع مورد بررسی، کهن‌ترین نسخه‌ای است که مستقیماً به آن دسترسی داشته‌ایم. همچنین به نظر می‌رسد که در میان تفاسیر فارسی و عربی - تا حد جست‌وجوی ما - تفسیر سورآبادی قدیم‌ترین متنی است که این نقل را دارد. در پایان این بخش، اختلاف ضبط نام آسمان‌ها را در همه منابع مورد بررسی این پژوهش به صورت جدولی نمایش می‌دهیم.

در بخش دوم مقاله به ریشه‌شناسی و مقایسه نام‌های آسمان‌ها در منابع اسلامی و یهودی (خصوصاً تلمود بابلی) پرداخته شده و شباهت روایت اسلامی با روایات یهودی در نام هفت آسمان، و حتی اندکی در ترتیب آن‌ها، نشان داده شده است. همچنین در این بخش، از یک طرف، با مقایسه نام آسمان‌ها و ترتیب آن‌ها در روایت مورد بررسی، و از طرف دیگر با مقایسه سندهای این روایت در منابع، سعی می‌کنیم تبارشناسی روایت را در این متون ارائه کنیم. پس از این مرحله، با بررسی اسنادهای این روایت به‌ویژه در منابع حدیثی، و طرح احتمال ضعف سند روایت، پیشنهاد می‌کنیم که شاید عنصر «نام آسمان‌ها» مصداق اسرائیلیات باشد؛ به عبارت دیگر، این احتمال را مطرح می‌کنیم که بخشی از (یا تمام) نام‌های آسمان‌ها در این نقل مأخوذ از منابع یهودی است.^۱ از دیگر نتایج این پژوهش، یافتن صورت اصیل نام برخی از آسمان‌ها براساس منابع یهودی است که با تصحیف و تحریف بسیار زیاد در منابع اسلامی نقل شده است. از این‌رو، پژوهش حاضر فایده توجه به روایات یهودی و به‌ویژه مطالعه زبان‌شناختی تطبیقی میان این منابع و منابع اسلامی را در بررسی روایات اسرائیلیه نشان می‌دهد.

۱. ما در پژوهش حاضر، تنها عنصر «نام آسمان‌ها» را در صورت‌های مختلف این روایت در منابع اسلامی بررسی کرده‌ایم در حالی که شباهت‌های بسیار زیاد دیگری بین عناصر دیگر روایت و روایت تلمود دیده می‌شود که مجال پرداختن به آن‌ها در این تحقیق نبوده است. انجام پژوهشی مستقل برای مقایسه دقیق تمام عناصر روایت مذکور با عناصر روایات یهودی ضروری است، خصوصاً با روایات کبلا (קבלה) که در بحث‌های کیهان‌شناختی به برشمردن تعداد و کیفیت دقیق اجزای آسمان‌ها می‌پردازند.

۱-۲- گونه‌های اصلی روایت اسلامی و ساختار کلی آن، براساس کامل‌ترین صورت‌ها

در متون اسلامی روایات متنوعی وجود دارد که در آن‌ها به‌تصریح یا به‌تلویح برای یک یا دو آسمان نامی ذکر شده است (نک: ذیل). اما در پژوهش حاضر تنها روایتی را مدّ نظر داشته‌ایم که در آن نام هفت آسمان، نام‌هایی عمدتاً با ریشه‌های عبری یا آرامی، ذکر شده است. این روایت در منابع با دو صورت، و با دو سند متفاوت ظهور پیدا کرده است. از این‌رو، این دو صورت همواره دو روایت مجزاً دانسته شده است. با این‌حال، با توجه به شباهت بسیار زیاد این دو صورت، و البته خلط محتوا یا اسناد آن‌ها در منابع مختلف، به نظر می‌رسد که این دو صورت را باید نقل‌های مختلف روایتی واحد در نظر گرفت. هستهٔ اولیهٔ این روایت واحد، همانند روایت تلمود، به توضیح ساختار و نام آسمان‌ها می‌پردازد (که این هستهٔ اولیه در یکی از دو صورت روایت حفظ شده است). اما بعداً، این هستهٔ اولیه در روایات مفصل معراج و برای توصیف آسمان‌ها حین گذر پیامبر(ص) از آن‌ها درج شده و از شکل اولیهٔ خود تاحدی فاصله گرفته است (چنان‌که خواهیم دید، روایات معراج معمولاً روایاتی بسیار مفصل است که از کنار هم قرار گرفتن روایات کوتاه‌تر شکل می‌گیرد). باید توجه داشت که صورت دوم روایت (صورت مورد استفاده در روایات معراج)، عمدتاً در متون داستانی به‌کار رفته که در آن‌ها گاه حتی ذکر سند روایت هم اهمیت چندانی ندارد و اختلافات بسیار در نقل‌های آن دیده می‌شود. اما صورت اول عمدتاً در متون حدیثی، تفسیری و سیره آمده؛ یعنی متونی که در قیاس با متون دستهٔ اول مخاطب عام ندارند، معمولاً ذکر سند معتبر و محکم در آن‌ها اهمیت دارد، و نمی‌توان آن‌ها را «داستانی» نامید. ما در اینجا گونه‌های روایت را براساس موضوع و سند آن‌ها به سه دسته تقسیم می‌کنیم:

الف. روایت خلق آسمان‌ها از وهب بن منبه از ابوعثمان نهدی از سلمان فارسی (به‌اختصار): «روایت سلمان»: که روایتی نسبتاً کوتاه دربارهٔ چگونگی خلقت آسمان‌ها در ابتدای آفرینش است. در نقل‌های مختلف این روایت تنوع و اختلاف چندانی در نام آسمان‌ها دیده نمی‌شود.

ب. کل یا بخشی از روایت معراج ابن عباس (به‌اختصار): «روایت ابن عباس»: روایتی بسیار مفصل دربارهٔ ماجرای معراج پیامبر(ص) که بخشی از آن به توصیف آسمان‌ها از قول حضرت(ص) حین عبورشان از طبقات آسمان اختصاص دارد، و در همین بخش است که نام آسمان‌ها آمده است. ویژگی مهم این روایت، وجود نقل‌های متعدد برای آن، و اختلاف و تنوع چشمگیر این نقل‌ها در عناصر مختلف و خصوصاً ضبط نام‌هاست. همچنین، از ویژگی‌های قابل‌توجه دیگر، سلسله‌های طولانی روایات آن است که در بعضی نقل‌ها به ابن عباس ختم و در بعضی دیگر علاوه بر ابن عباس روایات دیگری نیز برای آن معرفی شده است. محققان احتمال داده‌اند که اجزایی از این روایت از زمرهٔ اسرائیلیات باشد (کولبی، ۲۰۰۸: ۱۲، ۳۱، ۱۶۸-۱۷۰ و جاهای دیگر).

ج. روایت‌های آمیخته: این روایات از حیث موضوع و ساختار کلی، مثل روایت سلمان، به چگونگی آفرینش آسمان‌ها می‌پردازد، اما از حیث سند و از نظر تنوع و ضبط نام آسمان‌ها شبیه به روایت ابن عباس است. وجود این دسته سوم، می‌تواند مؤید فرضیهٔ ما باشد مبنی بر این‌که گونهٔ روایت سلمان گونهٔ اصلی بوده، که موضوع

اصلی‌اش خلقت آسمان‌هاست؛ اما به‌مرور در متون داستانی، این روایت برای توصیف آسمان‌ها در نقل ماجرای معراج پیامبر(ص) به‌کار رفته است.

غیر از این سه نوع اصلی، یک گونهٔ منحصربه‌فرد از روایت در منابع شیعی نیز وجود دارد که سند آن با همهٔ گونه‌های فوق متفاوت است، از نظر تفصیل مشابه روایت ابن عباس است، و موضوع بخشی از آن که به ذکر نام آسمان‌ها می‌پردازد همان موضوع روایت سلمان، یعنی خلق سماوات است. ما این روایت را «روایت شیعی» می‌نامیم (نک: ذیل).

۱-۳- دسته‌بندی منابعی که در آن‌ها روایت دارای نام آسمان‌ها آمده است

منابع حاوی این روایت را از حیث موضوع، به سه دسته می‌توان تقسیم کرد:

۱-۳-۱- منابع حدیثی: این منابع غالباً عربی، و یا مأخذ فارسی بسیار متأخر و مترجم از مأخذ عربی هستند (منابع مورد بررسی ما از این گروه در مقاله حاضر، همه عربی بوده است). در این دسته، منابع حدیثی اهل تسنن روایت سلمان را روایت، و منابع حدیثی شیعه روایت شیعی را نقل کرده‌اند (که نوعی روایت آمیخته است). باید توجه کرد که بسیاری از منابع معتبر حدیثی و روایی ذکری از روایت دارای نام هفت آسمان به میان نیاورده‌اند، مثلاً در صحاح، اثری از آن وجود ندارد (نک: ونسنگ و همکاران، ۱۹۳۶). همچنین چنان‌که در پایان بخش دوم مقاله بحث خواهیم کرد، سندهای این روایت اغلب چندان محکم نیست.

۱-۳-۲- منابع قصصی (داستانی): منابع قصصی عمدتاً شامل کتاب‌های قصص الانبیا و معراج‌نامه‌ها هستند، اما برخی آثار از ژانرهای دیگر (مثل تاریخ و سیره و مغازی) را نیز به‌دلیل داشتن عناصر روایی^۲ ذیل همین منابع آورده‌ایم (نک: ذیل). منابع قصصی معمولاً در دو موضع، توصیفات مفصل و پرجزئیاتی را دربارهٔ طبقات آسمان از جمله اسامی آسمان‌ها ارائه کرده‌اند: یکی ذیل بحث دربارهٔ چگونگی آفرینش آسمان‌ها، و دیگری حین نقل ماجرای معراج پیامبر(ص). جز یک اثر سیره‌ای که روایت سلمان را نقل کرده (نک: ذیل)، همهٔ منابع این بخش روایت خود را به اسناد از ابن عباس آورده‌اند، و ضبط‌های نقل‌های ابن عباس را باز می‌نمایند؛ بنابراین، روایتی که این متون ذیل بحث دربارهٔ خلق سماوات آورده‌اند، از گونهٔ آمیخته است. زیرا از طرفی، در باب آفرینش آسمان‌هاست، ولی از طرف دیگر، سیاق، ضبط‌ها و اسناد روایت ابن عباس را دارد. تعداد کمی از منابع نیز، اگرچه روایت را در ماجرای معراج و با اسناد از ابن عباس نقل کرده‌اند، روایت آن‌ها ساختار و ضبط‌هایی بسیار شبیه به روایت سلمان دارد (این موضوع می‌تواند فرضیهٔ ما را دربارهٔ یکی‌بودن هستهٔ روایت سلمان و ابن عباس تأیید کند). نکتهٔ جالب در این ژانر، تعدد منابع به زبان‌های مختلف، شامل عربی و فارسی و زبان‌های دیگر مثل ترکی است. همچنین، مفصل‌ترین صورت‌های روایت مورد بحث در همین منابع قصصی یافت می‌شود؛ زیرا همان‌طور

1. Wensinck et al

2. Narrative

که کولبی (۲۰۰۸: ۱۲) و کاظم‌زاده گنجی و حسینی (۱۴۰۰) به‌درستی اشاره کرده‌اند، ژانر داستانی این منابع، زمینه را برای آوردن جزئیات مفصل فراهم کرده است. بعضی از منابع قصصی، حاوی سندِ روایت نیز هستند، با این حال، تفصیل نقل‌های روایت در این منابع، در قیاس با منابع حدیثی، احتمالاً نشان‌دهنده این است که روایت یا کاتبان این متون جزئیاتی را از جانب خود به روایت افزوده‌اند. احتمالاً کهنه‌ترین مأخذ این دسته که نام طبقات آسمان را در خود جای داده قصص/الانبیای کسایی (متعلق به قرن دوم ق) است.

۱-۳-۳- منابع تفسیری: این منابع از حیث تفصیل و پرداختن به جزئیات، گونه روایت مورد استفاده، و محتوا و ضبط نام‌ها، بین منابع حدیثی و قصصی قرار می‌گیرند.^۱ در متون تفسیری عربی، روایت دارای نام آسمان‌ها اولین بار ظاهراً در حدود اواخر قرن پنجم تا نیمه اول قرن ششم و در *التیسیر فی التفسیر ابو حفص نسفی* آمده است (نسفی، ۱۴۴۰ ق، ج ۲: ۴۵). با این حال، احتمالاً اندکی پیش‌تر از نسفی، روایت دارای نام آسمان‌ها برای اولین بار به فارسی، و در *تفسیر سورآبادی* ظاهر می‌شود. نکته بسیار مهم در این دسته از متون این است که تفاسیر عربی و *تفسیر سورآبادی*، روایت سلمان را آورده‌اند، اما متون تفسیری فارسی دیگر که در قرن ششم و بعد از آن پدید آمده‌اند، گونه آمیخته از روایت را نقل کرده‌اند (با موضوع آفرینش آسمان‌ها، ولی با اسناد و ضبط‌های روایت ابن عباس). چنان‌که در مقدمه اشاره رفت و بعدتر نیز به آن خواهیم پرداخت، این مسأله احتمالاً به دلیل محبوبیت یافتن روایت ابن عباس در متون فارسی از قرن ششم به بعد است.

۱-۳-۴- معرفی منابع مورد بررسی، مشتمل بر نقل دارای نام آسمان‌ها ۲: در ادامه، تمام منابعی را که در آن‌ها روایت دارای نام آسمان‌ها را یافتیم معرفی می‌کنیم. منابع را طبق تقسیم‌بندی بخش قبل به سه دسته حدیثی، تفسیری و قصصی تقسیم و منابع ذیل هر دسته را به ترتیب تاریخ تألیفشان معرفی کرده‌ایم. برای هر منبع اعم از چاپ‌ها و دست‌نوشته‌های مختلف آن، نام مخفی را با قلم سیاه^۳ برگزیده و در تمام متن برای ارجاع به هر منبع از همین نام‌های مخفی استفاده کرده‌ایم. در بعضی متون، گاه روایت مورد نظر در دو موضع، یا با دو نقل مختلف آمده است. در این موارد، هر موضع / نقل را یک منبع مجزا فرض کرده، و در ارجاع، هر یک از دو نقل را براساس تقدّم و تأخرشان در متن با شماره ۱ و ۲ از یکدیگر متمایز ساخته‌ایم (مثلاً سور.س. ۱۰ و سور.س. ۲۰؛ عرائس ۱ و عرائس ۲). این روش را هنگامی که یک منبع ترجمه منبع دیگری بوده نیز به کار برده‌ایم و منبع مترجم را با شماره ۲ از منبع اصلی متمایز ساخته‌ایم (مثلاً شرف ۱ و شرف ۲؛ رک: ذیل). در مواردی نیز، در چاپ انتقادی مورد رجوع از منبع، نسخه بدل‌های متعددی برای ضبط‌ها ارائه شده است که در این موارد ضبط هر یک از نسخه‌های مورد استفاده چاپ را منبعی مجزا در نظر گرفته‌ایم (در باره شیوه ارجاع، رک: ذیل). با این حال، متون چاپی در اکثر موارد نسخه بدل‌های زیادی به دست نداده‌اند، که در این موارد اختلاف ضبط‌ها را تنها در

۱. از این‌رو، در تمام جداول و دسته‌بندی‌های پیش‌رو در مقاله، منابع تفسیری را بعد از منابع حدیثی و قبل از منابع قصصی آورده‌ایم.

۲. با سپاس از دکتر جواد بشری که برخی مأخذ مورد نیاز را در اختیار نگارندگان قرار دادند.

پانوش متذکر شده‌ایم.

۱-۳-۵- منابع حدیثی

الف) منابع حدیثی اهل سنت:

۱. العظمة: کتاب العظمة، تألیف ابوالشیخ الاصبهانی (ق ۳ و ۴) (الاصبهانی، ۱۴۰۸م: ۱۳۸۷-۱۳۸۹). کتابی شامل احادیث پیرامون خدانشناسی، جهان‌بینی، خلق عالم و عجایب آن است. مؤلف، صورت مفصلی از روایت سلمان را با سندی مفصل آورده که شامل نام آسمان‌ها و جنس آن‌هاست. گفتنی است مأخذ حداقل دو منبع از منابع مورد بررسی ما (یعنی منبع شماره ۲ و ۱۳) برای نقل روایت مورد نظر، قطعاً همین روایت ابوالشیخ بوده است.

۲. هیئة (قرن ۹-۱۰ق؛ شامل هیئة ج، هیئة و، هیئة بت، هیئة اب، هیئة با، هیئة اا، و هیئة جا، هیئة جب): کتاب الهیئة السنیة فی الهیئة السنیة از عبدالرحمن سیوطی به تصحیح آنتون هاینن^۱ (هاینن، ۱۹۸۲: ۱۱). (هیئة ج). این کتاب شامل احادیث کیهان‌شناختی است که به توصیف ساختار عرش و کرسی، لوح و قلم، آسمان‌ها و زمین، ماه و خورشید و... می‌پردازد. یکی از این احادیث، روایت سلمان است که در آن نام هفت آسمان ذکر شده است. سیوطی سند این حدیث را که ابوالشیخ [الاصبهانی] از سلمان فارسی تخریج کرده (رک: منبع شماره ۱) بسیار سست^۲ توصیف می‌کند (همان). نام آسمان‌ها در نسخه‌های خطی متن با اختلافاتی ضبط شده که برای اشاره به این نسخه‌ها، علائم اختصاری خود متن مصحح را به صورت مخفف «هیئة» افزودیم (مثلاً هیئة و، هیئة بت، هیئة اب و...).

ب) منابع حدیثی شیعه

تاریخ تألیف این منابع بین نیمه دوم قرن چهارم تا اواخر قرن پنجم هجری است، اما نسخه‌های خطی آن‌ها بعضاً بسیار متأخر است.

۳. خصال: کتاب الخصال شیخ صدوق (وفات: ۳۸۱ق) (شیخ صدوق، ۱۳۶۲: ۳۴۴-۳۴۵).

۴. عیون: عیون اخبار الرضا از شیخ صدوق (شیخ صدوق، ۱۳۶۳، ج ۱: ۲۴۰-۲۴۸).

۵. علل الشرائع، از شیخ صدوق (شیخ صدوق، ۲۰۰۶، ج ۲: ۵۷۷-۵۸۲).

۶. روضة الواعظین از فتال نیشابوری (وفات: ۵۰۸ق) (نیشابوری، ۱۹۶۶، ج ۱: ۴۴-۴۵).

در این منابع، روایتی نقل شده که سلسله روایات آن به امام رضا (ع) و از ایشان به امام حسین (ع)^۳ می‌رسد (دربارۀ سند این حدیث در بخش پایانی مقاله بحث کرده‌ایم). این روایت در «عیون» و «علل» به صورت کامل آمده و بسیار مفصل است و در «خصال» و «روضة» تنها بخشی از آن که دارای نام آسمان‌هاست نقل شده

1. Anton Heinen.

۲. «واه جدّاً».

۳. «روضة» این حدیث را بدون ذکر سلسله روایات، از قول امام رضا (ع) آورده است.

است.^۱ روایت مذکور شرح پرسش و پاسخ مردی شامی است که در مسجد جامع کوفه از امیرالمؤمنین(ع) سؤالاتی درباره اولین مخلوق و چگونگی خلق آسمانها و زمین و جنس آنها می پرسد، تا این که به سؤال درباره رنگها و نامهای آسمانها می رسد. در این قسمت از حدیث، نامهای آسمانها را در جواب حضرت(ع) مشاهده می کنیم. بعد از پاسخ حضرت(ع) به این سؤال، مرد شامی پرسشهای دیگری درباره آسمانها و ساکنان آنها می پرسد که در حوزه بحث پژوهش حاضر نیست. از حیث تفصیل و طرح موضوعات مختلف درباره آسمانها و حتی نحوه پیش برد روایت براساس گفتگو و پرسش و پاسخ، شباهتی آشکار بین روایت شیعی و روایت ابن عباس وجود دارد، و چنان که خواهیم دید، ضبط نامها در این منابع نیز این امر را تأیید می نماید. اما از طرف دیگر، موضوع روایت، یعنی خلق سماوات، آن را به روایت سلمان نیز نزدیک می کند. گفتنی است که بحار/الانوار نیز روایت فوق را در کنار روایات متن تفسیری سنی الدر المنثور (رک: منبع شماره ۱۲) عیناً با ذکر منابعشان نقل کرده است (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۵۸: ۸۸).

۱-۳-۶- منابع تفسیری

این منابع شامل تفاسیر فارسی و عربی است که گونه های روایت سلمان و آمیخته را حین تفسیر آیات و عمدتاً برای تفسیر عبارات قرآنی «سبع سموات» آورده اند (خصوصاً بقره: ۲۹ و فصلت: ۱۲).

الف) تفاسیر فارسی

۷. سور.مر (از مجموعه «سور»):^۲ نسخه ای بدون تاریخ اما بسیار کهنه، شامل بخشی از تفسیر سورآبادی، محفوظ در کتابخانه آیه الله مرعشی قم، به شماره ۱۰۹۸۴. دستنویس مذکور دارای ۱۹۰ برگ است، که هر صفحه از آن ۱۸ سطر دارد و ابعاد آن ۲۰/۵ × ۱۶ سانتی متر است. فهرست نگاران کتابخانه آن را متعلق به سده ششم دانسته اند، اما گویا جناب سید محمود مرعشی بر برگه قبل از کتاب، احتمال داده اند که نسخه از سده پنجم هجری باشد.^۳ احتمال دوم سخت صحیح تر می نماید، چرا که آیات نسخه با شنگرف مشکول شده است (در برخی موارد این شکلها و نشانهها پاک شده است) و از طرفی با توجه به ناهمخوانی متن برخی آیات با ترجمه شان، به نظر می رسد که متن آیات حتی پس از ترجمه و تفسیر آنها به نسخه اضافه شده است. همچنین عنوان سوره های آن به خط کوفی کهنه ای است و این خود قرینه ای دیگر است برای این که نسخه را از اواخر قرن پنجم هجری بدانیم.^۴ این نسخه اکنون اقدم نسخ شناخته شده تفسیر سورآبادی و احتمالاً کهن ترین متن فارسی و تفسیری ای است که روایت دارای نام آسمانها در آن جای دارد. «سور» روایت سلمان را استفاده کرده که در «سور.مر»

۱. در «خصال» این روایت ذیل فصل «أسماء السموات و ألوانها» آمده و تصریح شده که کل روایت بسیار مفصل است و فقط بخش مورد نیاز از آن نقل شده است (شیخ صدوق، ۱۳۶۳: ۳۴۵).

۲. تفسیر سورآبادی

۳. بنگرید به: فهرستگان نسخه های خطی ایران (فتخا)، ج ۸، ص ۶۹۲

۴. یکی از نگارندگان این مقاله در میانه راه نگاشتن مقدمه ای بر چاپ عکسی دستنویس مذکور است. بحث مفصل تر پیرامون این نسخه را در آنجا می توان پی گرفت.

ذیل تفسیر آیه ۱۲ سورة فُصِّلَتْ آمده است.

۸. سور.س (شامل سور.س ۱ و سور.س ۲): تفسیر سورآبادی (قرن پنجم ق.)، تصحیح علی‌اکبر سعیدی سیرجانی. در این تفسیر، روایت سلمان در دو موضع آمده، که ضبط‌های هر یک را به صورت جداگانه بررسی کرده‌ایم: یکی پیش از آیه نخست سورة انعام (سورآبادی، ۱۳۸۱: ۶۳۲-۶۳۳) و دیگر ذیل آیه ۱۲ سورة فُصِّلَتْ (سورآبادی، ۱۳۸۱: ۲۲۱۵-۲۲۱۶) که برای اشاره به این دو موضع، به ترتیب از صورت‌های مخفف «سور.س ۱» و «سور.س ۲» استفاده کرده‌ایم.

۹. سور.مه: ترجمه و قصه‌های قرآن، به سعی و اهتمام یحیی مهدوی و مهدی بیانی (اواخر قرن ششم ق.). این چاپ از تفسیر سورآبادی، بر پایه نسخه تربت جام صورت گرفته، که خود تلخیص و تحریری از اصل بزرگ تفسیر است. در این متن، روایت سلمان تنها در ابتدای سورة انعام (سورآبادی، ۱۳۳۸: ۲۳۶-۲۳۷) به نقل از وهب منبه آمده، و اثری از آن ذیل آیه ۱۲ سورة فُصِّلَتْ نیست.

۱۰. روض: روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن، تفسیر شیعی ابوالفتح رازی (قرن ششم ق.). این متن گونه‌ای از روایت را با موضوع روایت سلمان، با ضبط‌های نقل‌های ابن عباس، و به اسناد از مقاتل [بن سلیمان] و ضحاک [بن مزاحم]، ذیل آیه ۲۹ بقره (رازی، ۱۳۷۱: ج ۱، ۱۹۲-۱۹۴) نقل کرده است. باید توجه کرد که در بعضی نقل‌های روایت ابن عباس، مقاتل بن سلیمان آخرین راوی در سلسله سند روایت است.^۱ براساس سند بعضی نقل‌های روایت نیز، ضحاک بن مزاحم روایت را از ابن عباس نقل کرده است؛^۲ بنابراین، سند نقل «روض» در واقع سند روایت ابن عباس بوده و روایت او از گونه آمیخته است.^۳ نقل روایت در «روض» برای ما مهم است، زیرا برخی دستنویس‌های این منبع به سده ششم هجری تعلّق دارد.

۱۱. میبدی: کشف الاسرار و عده الابرار، تفسیر عرفانی تمام قرآن (قرن ششم ق.)، اثر رشیدالدین میبدی. میبدی تنها مفسری است که عناصر روایت و جزئیات آفرینش زمین و آسمان را در جایی غیر از آیه ۲۹ بقره و ۱۲ فُصِّلَتْ جای داده است (یعنی ذیل آیه ۱۹۰ آل عمران؛ رک: میبدی، ۱۳۸۲، ج ۲: ۳۸۴-۳۸۵). او روایت را با موضوع خلق آسمان‌ها ولی با اسناد از ابن عباس نقل کرده است (همان). چنان که خواهیم دید روایت میبدی ضبط‌هایی بسیار شبیه به بعضی نقل‌های ابن عباس دارد و بنابراین روایتی آمیخته است.

ب) منابع تفسیری عربی

۱۲. نسفی: التیسیر فی التفسیر، از ابو حفص نسفی (قرون پنجم و ششم ق) (نسفی، ۱۴۴۰ق، ج ۲: ۴۵). او

۱. مثلاً رک: بکری، بی تا: ۲۸پ.

۲. نک: کولبی، ۲۰۰۸م: ۱۲۱، ۱۷۵ و جاهای دیگر.

۳. نقلی شبیه به روایت ابن عباس را با همین اسناد را در قصص الانبیای ثعلبی نیز می‌بینیم که البته ضبط‌های آن بسیار متفاوت است (رک: منبع شماره ۱۷). گفتنی است که تفسیر گائر هم روایت «روض» را عیناً رونویسی کرده است.

ذیل آیه ۲۹ سورة بقره، برای تفسیر عبارت «سبع سموات» روایت سلمان را نقل کرده که نام و جنس آسمان‌ها در آن بیان شده است.

۱۳. الدر المنثور فی تفسیر بالمأثور عبدالرحمن سیوطی (وفات: ۹۱۱ق؛ سیوطی، ۲۰۰۳، ج ۱: ۲۳۸). این منبع نیز ذیل آیه ۲۹ بقره و برای تفسیر عبارت قرآنی «سبع سموات» دو حدیث آورده است، که یکی عیناً همان روایت سلمان است که در «هیئه» نیز آورده بود (به تخریج ابوالشیخ [اصبهانی]^۱ از سلمان و دارای جنس و نام آسمان‌ها). سیوطی در اینجا برخلاف اثر دیگرش یعنی «هیئه»، از ضعف سند این حدیث چیزی نگفته است. حدیث دوم هم تخریج ابوالشیخ از امیرالمؤمنین (ع) است که ساختار آن کاملاً متفاوت از روایت مورد بررسی پژوهش ماست. در این روایت اخیر، فقط نام آسمان اول و آخر آمده است (به ترتیب: رقیع و ضراح)^۲. به نظر نمی‌رسد که این حدیث ارتباطی با روایت مورد بررسی ما داشته باشد و به همین دلیل آن را در بررسی وارد نکرده‌ایم.

۱-۳-۷- منابع قصصی

الف) منابع قصصی عربی

۱۴. کسائی (شامل کسا.ق.چ، کسا.ق.ت، کسا.ق.د.ا، کسا.ق.د.ب، کسا.قد، کسا.م.ر، کسا.ع.ا، کسا.ع.ب، کسا.ع.د، کسا.ع.ل): آثاری از ابو جعفر محمد بن عبدالله کسائی (قرن دوم ق) به صورت چاپی و نسخه خطی: قصص الانبیای چاپی (کسائی، ۱۹۲۳م) (کسا.ق.چ)، نسخه خطی کتاب قصص الانبیاء علیهم الصلوة والسلام در کتابخانه تیموریه قاهره (کسا.ق.ت)، نسخه خطی کتاب قصص الانبیاء صلوات الله علیهم (کسا.ق.د.ا)، و نسخه خطی کتاب قصص الانبیاء علیهم السلام (کسا.ق.د.ب) در دارالکتب و الوثائق القومیة قاهره؛ نسخه خطی کتاب الملکوت در کتابخانه دانشگاه ملک سعود ریاض (کسا.م.ر)؛ و نسخه‌های خطی کتاب عجائب الملکوت در کتابخانه‌های الازهر (کسا.ع.ا)، دولتی برلین (کسا.ع.ب)، دارالکتب و الوثائق القومیة قاهره (کسا.ع.د) و دانشگاه لایدن (کسا.ع.ل). ضبط‌های نسخه‌های مذکور مأخوذ است از پژوهش لتسیناکوا (۲۰۲۰م) که عناصر مختلف روایت کیهان‌شناختی کسائی را در نسخه‌های فوق با هم مقایسه کرده است. بخشی از پژوهش او به مقایسه ضبط نام‌های آسمان‌ها در این نسخه‌ها اختصاص دارد که ما از آن در پژوهش حاضر بهره برده‌ایم. لتسیناکوا با روشی مرکب از آوانویسی و حرف‌نویسی و با دقت نسبتاً زیادی، ضبط‌ها را با حروف لاتین بازنمایی، و در مواردی هم با دقت نظر بسیار، توضیحاتی جانبی درباره ضبطها عرضه کرده است. از این‌رو، استفاده از پژوهش او برای استخراج ضبط این نسخه‌ها تا حد بسیار زیادی قابل اعتماد است. با این حال، هنوز ابهاماتی درباره ضبط برخی نام‌ها در نسخه‌های مورد بررسی او وجود دارد که در این موارد ضبط اصلی نسخه را حدس زده‌ایم. روایت کسائی از گونه آمیخته است (یعنی به نقل از ابن عباس و دارای ضبط‌های آن روایت بوده، ولی درباره

۱. رک: منبع شماره ۱.

۲. نسخه بدل: صراح و صراح.

چگونگی آفرینش آسمان‌هاست؛ کسائی، ۱۹۳۳، ج ۲: ۱۱-۱۲).

۱۵. **البدء: البدء والتاریخ** از المطهر بن طاهر المقدسی (قرن چهارم ق؛ مقدسی، ۱۸۹۹). مقدسی از آسمان‌ها ذیل بحث دربارهٔ خلق عالم یاد کرده است، یعنی در فصل هفتم (آفرینش آسمان و زمین و آنچه در آن دو است)، ذیل صفت سماوات (مقدسی، ۱۸۹۹ م: ج ۲، ۶). او ضمن نقل آیه «...خلق سبع سماوات طباقاً»،^۱ چنین اشاره می‌کند:

و وهب [بن منبه] از سلمان فارسی - خدای او را رحمت کند - روایت کرده است که «خداوند آسمان نخست را از زمرد سبز آفرید و آن را «برقع» نامید، و آسمان دوم را از نقره سفید آفرید و آن را فلان نامید و آسمان سوم را از یاقوت آفرید»، تا آنجا که [سلمان] هفت آسمان را با نام‌ها و جنسشان برشمرد.^۲

اسناد، موضوع و ساختار نقل فوق دقیقاً با روایت سلمان مطابقت دارد و اگر مقدسی نام آسمان‌ها را هم ذکر می‌کرد، لابد با ضبط نقل‌های روایت سلمان هماهنگ می‌بود. با این حال، متأسفانه مقدسی تنها به ذکر نام آسمان اول بسنده کرده است.^۳ پس از این هم، یک بار با روایت از ابن عباس و بار دیگر بدون ذکر نام راوی، چند جنس را برای آسمان ذکر می‌کند که البته نقل‌های مربوط جنس آسمان‌ها خارج از حوزه پژوهش حاضر است. ۱۶. **شرف ۱: کتاب شرف المصطفی (ص)**، اثر ابوسعید خرگوشی نیشابوری (قرن چهارم هجری) که موضوع آن ذکر سیره نبوی و تا حدودی، مغازی بوده، و بنابراین از زمره کتب سیره و مغازی است. اصل اثر مفقود و آنچه امروز در دست ماست مختصری از آن است. خرگوشی روایت سلمان را ذیل باب معراج پیامبر (باب فی معاریج النبی، خرگوشی، ۱۴۲۴ ق: ۱۷۱-۱۷۹) آورده است. البته باید متذکر شویم که او روایت سلمان را به عنوان جزئی از ماجرای معراج نقل نکرده و نقل آن تنها جهت توضیح دربارهٔ ساختار آسمان‌ها بوده است.

۱۷. **عرائس (شامل عرائس ۱ و عرائس ۲): کتاب قصص الانبیاء** ابواسحاق احمد بن محمد ثعلبی (قرن چهارم و پنجم ق)، مشهور به **عرائس**، که روایت توصیف سماوات دارای نام آسمان‌ها، دو بار در آن آمده است (ثعلبی، بی تا: ۷-۹) و ما برای اشاره به این دو روایت، به ترتیب از صورت‌های مخفف **عرائس ۱ و عرائس ۲** استفاده کرده‌ایم. ثعلبی در مرتبه نخست، روایت سلمان را در باب خلقت آسمان‌ها نقل می‌کند، هر چند که در ادامه خواهیم دید که ضبط‌های آن به نقل‌های روایت ابن عباس نزدیک است. در مرتبه دوم، او روایتی مفصل‌تر

۱. ملک: ۳.

۲. «وروی وهب عن سلمان الفارسی رحمه الله أن الله خلق السماء الدنيا من زمردة خضراء و سمأها برقع و خلق السماء الثانية من فضة بيضاء و سمأها كذا و خلق السماء الثالثة من ياقوتة حتى عد سبع سماوات باسمائها و جواهرها» (همان).

۳. مقدسی به تشتت اقوال راویان در باب نام‌ها اشاره می‌کند و لزوم احتیاط در قبول جزئیات آفرینش آسمان‌ها را متذکر می‌شود؛ و لابد اختصار او در ذکر نام‌ها نیز به همین دلیل بوده است: «...و قول الله أحق أن يُتبع ما لم يرد تخصيص صادق أو تبیین» (و سزاوارتر آن است که سخن خداوند پی گرفته شود، مادامی که بر آن تخصيص روشن و تبیینی وارد نشده باشد)، و: «و اختلاف القدماء فيه دليل على قصور فهمهم عنه و روایات اهل الإسلام لا یوجب إعتقاداً ما لم یکن إجماع أو شهادة نص من کتاب أو خبر نبی صادق مؤید بالمعجزات الباهرة...» (و اختلاف قدما در [این مسأله] دلالت دارد بر قصور فهمشان از آن، و روایات اهل اسلام موجب اعتقاد نمی‌شود مادامی که [در باب آن] إجماع، یا شهادت نصی از کتاب [= قرآن]، یا خبر پیامبری راستگوی مؤید به معجزات آشکار نباشد). برای تفصیل، بنگرید به: مقدسی، ۱۸۹۹ م: ج ۲: ۶-۷. نیز رک: مقدسی، ۱۳۷۴، ج ۳: ۲۸۰.

را از قول مقاتل و ضحاک می‌آورد. پیش‌تر در معرفی «روض» و «میبدی» (منابع شماره ۹ و ۱۰) دیدیم که این دو منبع اخیر نیز روایتی آمیخته از روایت مقاتل و ضحاک را نقل کرده بودند. اما عجیب آنجاست که ضبط‌های این دو منبع تفسیری تقریباً همان ضبط‌های **عرائس ۱** است و هیچ شباهتی به ضبط‌های **عرائس ۲** ندارد. در ادامه خواهیم دید که ضبط‌های **عرائس ۲** به احتمال زیاد فاسد است و روایت مقاتل و ضحاک را باید همان ضبط‌های **عرائس ۱**، **میبدی** و **روض** دانست. علی‌رغم اختلاف بسیار زیاد ضبط‌ها بین **عرائس ۱** و **۲**، ثعلبی هر دو روایت را گرد آورده است، بی‌آن که قضاوتی کند.

۱۸. قشیری: نسخه شماره ۱۸۹۱ کتابخانه بانکی پور هند از کتاب *المعراج* ابوالقاسم قشیری (۳۷۶-۴۶۵ق). ما به این نسخه دسترسی مستقیم نداشته‌ایم و ضبط‌های آن را از کولبی (۲۰۰۸: ۱۳۸-۱۳۹) نقل کرده‌ایم. متأسفانه کولبی ضبط‌ها را با حروف لاتین آوانویسی کرده و از هیچ روشی برای بازنمایی دقیق ضبط‌ها پیروی نکرده است. با مقایسه ضبط‌های کولبی از *معراج‌نامه / ایخانی* (نک: جلوتر، منبع شماره ۲۲) که به نسخه خطی اش دسترسی مستقیم داشته‌ایم، مشخص شد که کولبی در آوانویسی ضبط‌ها مطلقاً توجهی به بازنمایی دقیق ضبط‌ها نداشته، بی‌نقطه بودن حروف یا مشکول بودن / نبودن آن‌ها را ابداً گزارش نکرده و برای ضبط‌های نامشکول تلفظی را با حدس خود بازسازی و آن را آوانویسی کرده است (بدون این که ذکر کند تلفظ او، حدسی است).^۱ گفتنی است که «قشیری» روایت ابن عباس را نقل کرده است (کولبی همان).

۱۹. بکری (شامل عمجه‌زاده، ایاصوفیه، تاریخ تیمور و پاریس): چهار نسخه خطی مشتمل بر روایت *معراج* ابن عباس به نقل از ابوالحسن بکری (قرن پنجم ق) بدین ترتیب:

۱. کتاب فیه معراج النبی صلی الله علیه وسلم (عمجه‌زاده): احتمالاً کتابت در اواخر قرن هفتم ق:

نسخه شماره ۹۵ کتابخانه عمجه‌زاده حسین پاشا، از برگ ۲۶ پ به بعد. نام آسمان‌ها در این نسخه از ۳۹ پ تا ۴۸ آمده که ما با رجوع به تصویر اصل نسخه، ضبط‌های آن را بررسی کرده‌ایم (نک: ذیل).

۲. حدیث المعراج (ایاصوفیه): کتابت ۸۸۶ق

نسخه شماره ۸۶۷ کتابخانه ایاصوفیه، از برگ ۱۷۱ ر به بعد. نام آسمان‌ها در این نسخه در برگ‌های ۱۷۱ تا ۱۷۳ پ آمده که با رجوع به تصویر اصل نسخه، ضبط‌های آن را بررسی کرده‌ایم (نک: ذیل).

۳. تاریخ تیمور (تألیف: ۹۶۳ق؛ کتابت ۱۳۳۳ق)

نسخه خطی از کتاب *تاریخ تیمور* به شماره ۸/۷۳۸ در دارالکتب المصریة قاهره (نک: کولبی، ۲۰۰۸: ۲۷۴). ما به این نسخه دسترسی نداشته‌ایم و ناچار، به آوانویسی‌های کولبی اعتماد کرده‌ایم (همان، ۱۳۸-۱۳۹).

۴. نسخه قصه المعراج (پاریس؛ تاریخ نامعلوم)

نسخه‌ای در کتابخانه ملی فرانسه؛ درباره این نسخه‌ها نک: کولبی، ۲۰۰۸: ۲۷۴. ما به این نسخه دسترسی

۱. باری، اگرچه ضبط‌های کولبی کاملاً قابل اعتماد نیست، اما به کلی هم بی‌ارزش نیست. از سویی، از آنجا که دسترسی به نسخه‌های مورد استفاده او مقدور نبوده، در مورد دو منبع به ناچار از ضبط‌های او استفاده کرده‌ایم (نک: ذیل).

نداشته‌ایم و ناچار، به آوانویسی‌های کولبی اعتماد کرده‌ایم (همان).

ب) منابع قصصی فارسی

۲۰. شرف ۲: کتاب *شرف‌النبی* ترجمه فارسی نجم‌الدین راوندی (قرن ششم ق) از «شرف ۱» (منبع شماره ۱۶). این ترجمه نیز همانند شرف ۱ شامل مختصری از اصل مفقوده کتاب، اما متن آن کامل‌تر از شرف ۱ است. در این متن، همانند «شرف ۱» در باب مربوط به معراج‌های پیامبر، روایتی با اسناد، موضوع و ساختار روایت سلمان آمده است (راوندی، ۱۳۶۱: ۳۱۴-۳۱۷). با این حال، این روایت در نام آسمان‌ها ضبط‌های نقل‌های ابن عباس را باز می‌نماید. این امر احتمالاً مبین محبوبیت یافتن نقل‌های روایت ابن عباس در متون فارسی از قرن ششم هجری به بعد است، به‌طوری‌که نام‌های روایت سلمان در متون فارسی از این دوره به بعد، تحت تأثیر ضبط نام‌های روایت ابن عباس ضبط شده است.

۲۱. تستری: متن مترجم محمد بن اسعد بن عبدالله الحنفی التستری از اصل عربی، اثر ابوالحسن بن الهیصم البوشنجی (نابی). متن فارسی حاضر را متعلق به قرن هفتم دانسته‌اند. نویسنده حین ذکر حورالعین و ابواب بهشت به یادکرد عرش و طبقات آسمان گریز می‌زند و روایتی از گونه آمیخته و دارای نام و جنس سماوات را از ضحاک نقل می‌کند (تستری، ۱۳۸۴: ۸۴-۸۵).

۲۲. ایلخانی: نسخه معراج‌نامه ایلخانی، محفوظ در کتابخانه ایاصوفیه ترکیه، به شماره ۳۴۴۱، دارای ۷۸ برگ، مکتوب به سال ۶۸۵ هجری. این متن حین ذکر معراج پیامبر (ص) به روایت از ابن عباس، جزئیات رسیدن ایشان به هر طبقه از آسمان را ذکر می‌کند، جزئیاتی همچون ملاقات حضرت با ساکنان هر آسمان و اسامی فرشتگان و طبقات آسمان‌ها. گفتنی است که متن چابی این دستنویس را مریم حسینی و ناهیده کاظم‌زاده گنجی منتشر کرده‌اند (حسینی و کاظم‌زاده گنجی، ۱۴۰۱). پیش از این، به شباهت نقل این منبع از روایت معراج با نقل «قشیری» و تا حدودی با «بکری» (به ترتیب، منابع شماره ۱۸ و ۱۹) در ضبط اسامی خاص و بعضی عناصر روایت اشاره شده است (حسینی و کاظم‌زاده گنجی، همان: ۴۹-۵۷) چنان‌که خواهیم دید ضبط‌های نام آسمان‌ها در این منبع شباهت‌های قابل توجهی به ضبط‌های «قشیری» دارد.

ج) منابع قصصی ترکی

۲۳. ربغوزی: *قصص الانبیای* ناصرالدین بن برهان‌الدین الربغوزی، به ترکی جغتایی، تألیف شده در ۱۳۱۱ م/ ۷۱۰ ق (ربغوزی^۱، ۲۰۱۵: مقدمه، ۱۳). این متن ذیل بحث درباره آفرینش آسمان‌ها بدون ذکر سند، روایتی بسیار شبیه به روایت سلمان را ذکر کرده است. این روایت، افزون بر عنصر نام آسمان‌ها، در عناصر دیگر نیز تقریباً با روایت «سور» یکسان است. ما برای بررسی این نقل از تصحیح و ترجمه انگلیسی بوسخوتن^۲ و اوکین^۳ (همان: ۸) استفاده کرده‌ایم.

1. Al-Rabghuzi

2. Boeschoten

3. O'Kane

مشکل اصلی این چاپ این است که متن ترکی را به حروف لاتین برگردانده، در حالی که تمام نسخه‌های خطی آن به خط عربی نوشته شده است. اگرچه مصححان توضیحات نسبتاً مفصّلی را درباره روش خود برای آوانویسی متن ارائه کرده‌اند (همان: ۲۵-۳۰)، بدون رجوع به نسخه‌های خطی نمی‌توان به آوانگاری‌های آنان اعتماد کرد؛ به‌ویژه که در مورد اسامی خاص، خود تصریح کرده‌اند که «صورت‌های فاسد را براساس ضبط منابع پیشین مثل طبری و کسائی تصحیح کرده‌اند» (همان: ۳۰)؛ از این‌رو، برای احتیاط از یکی از نسخه‌های مورد استفاده مصححان، یعنی نسخه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (ربغوزی، بی‌تا: گ ۴ و پ) نیز بهره برده و حین گزارش ضبط‌های متن چاپی در جدول دگرسانی‌ها، موارد اختلاف نسخه دانشگاه تهران با آن را در پانویشت آورده‌ایم. نسخه دانشگاه تهران اگرچه بی‌تاریخ است، در کنار نسخه کتابخانه بریتانیا، جزو کهن‌ترین نسخه‌های موجود از این متن محسوب می‌شود (هر دو نسخه احتمالاً در قرن نهم یا دهم هجری کتابت شده‌اند).

۲- تحلیل نام آسمان‌ها در منابع اسلامی و مقایسه آن با روایت تلمود

در منابع مورد بررسی ما، قریب به ۲۷۰ ضبط را برای نام‌های هفت آسمان می‌توان یافت که تعداد زیادی از آن‌ها (در مواردی قطعاً و در مواردی به احتمال زیاد) واژه‌های آرامی یا عبری بوده، و بسیاری از آن‌ها در تورات و تلمود آمده است. پیش از بحث زبان‌شناختی درباره این نام‌ها، لازم است چند بحث دیگر پیش آورده شود. از این‌رو، ما در ادامه، بحث را به ترتیب زیر پیش خواهیم برد:

الف. ابتدا نقلی از روایت سلمان راه، از نسخه تفسیر سورآبادی در کتابخانه مرعشی (کتابت حدّاکثر تا اواخر قرن پنجم) عیناً می‌آوریم. این نسخه در میان منابع فارسی، کهن‌ترین مأخذ ذکر روایت دارای نام آسمان‌ها، و دارای یکی از کامل‌ترین صورت‌های آن است. همچنین از ویژگی‌های جالب آن این است که نام‌های آسمان‌ها و فرشتگان را با دقت فراوان مشکول کرده است.

ب. سپس در «جدول دگرسانی نام آسمان‌ها»، ضبط‌های نام آسمان‌ها در منابع مورد بررسی‌مان را می‌آوریم. ج. در ادامه، ضمن مقایسه روایت دارای نام آسمان‌ها در منابع اسلامی با روایت کیهان‌شناختی تلمود،^۱ به بحث درباره ریشه‌شناسی و ضبط این نام‌ها می‌پردازیم. از آنجا که نام آسمان‌ها در منابع اسلامی مورد بررسی ما با اختلاف بسیار زیاد ضبط شده، ضبط‌های روایت سورآبادی را مبنای کار خود قرار داده و درباره ضبط منابع دیگر در اثنای بحث نکاتی را آورده‌ایم. در این پژوهش، از میان روایات یهودی، به‌عنوان فتح باب، فقط روایت موجود در تلمود بابلی را بررسی کرده‌ایم، اما لازم است در پژوهش‌های بعدی به روایات دیگر یهودی نیز پرداخته شود.

د. پس از تحلیل زبان‌شناختی ضبط‌ها، مقایسه آن‌ها با نام‌های تلمود، و تعیین ضبط‌های محرّف و مصحّف

۱. برای بررسی تلمود، ما از تصحیح و ترجمه آلمانی لازاروس گلدشمیت از تلمود بابلی استفاده کردیم (Goldschmidt, 1890). در متن مقاله هر جا ارجاع به «تلمود» داده شده، منظور همین منبع است.

و اصلی، منابع را از حیث ترتیب نام آسمان‌ها در جدول «ترتیب نام آسمان‌ها» مرتب کرده و براساس این جدول به تبارشناسی نقل‌های روایت در منابع مورد بررسی‌مان پرداخته‌ایم.

ج. و نهایتاً با بحث درباره اسنادهای این روایت، به‌ویژه در منابع حدیثی، پیشنهاد می‌کنیم که روایت ضعیف است و با قراین موجود، می‌توان احتمال داد که از زمره اسرائیلیات باشد.

۲-۱- نقل دارای نام آسمان‌ها از نسخه تفسیر سورآبادی کتابخانه مرعشی^۱

«و هب کوبذ اسمان اولی از زمرد سبزست نام آن رقیباً فرشتگان آن بر صورت کاو و طعام ایشان تسبیح و شراب ایشان تقدیس رییس ایشان اسمعیل* اسمان دویم از سیم سبید نام آن آرقلون فرشتگان آن بر صورت عقاب قتل ایشان قیام رییس ایشان رقیابیل* اسمان سدیگر از یاقوت صرخ نام آن قیدوم فرشتگان آن بر صورت کرس فعل ایشان رکوع رییس ایشان کوکیابیل* اسمان چهارم از مروارید سبید فرشتگان آن بر صورت اسبان نام آن ماعون رییس ایشان مومنیابیل فعل ایشان سجود* اسمان پنجم از زر صرخ نام آن رقیباً فرشتگان آن بر صورت خور فعل ایشان کریستن رییس ایشان سقظیابیل* اسمان ششم از یاقوت زرد نام آن دفنا فرشتگان آن بر صورت ولدان فعل ایشان قعود رییس ایشان رعیابیل* اسمان هفتم از نور نام آن عریبا فرشتگان آن بر صورت آدمی رییس ایشان نوریابیل» (گ ۱۱۲ پ و ۱۱۳).

۲-۲- مقایسه مدل کیهان‌شناختی روایت اسلامی با روایت یهودی (به‌طور مشخص، در تلمود و تنها با تمرکز بر عنصر «نام آسمان‌ها»)

چنان‌که در قسمت پیشین اشاره کردیم، شباهت بین روایات وصف سماوات - از جمله روایت معراج ابن عباس - در منابع اسلامی و روایات یهودی مورد توجه محققان پیشین بوده است. برای بررسی این احتمال، برجسته‌ترین عنصر روایت دارای نام آسمان‌ها، یعنی نام آسمان‌ها را در منابع اسلامی و تلمود مقایسه می‌کنیم که در جدول زیر آمده است. در جدول، نام‌های آسمان‌های روایت اسلامی را مطابق ضبط کهن‌ترین سند فارسی‌مان، یعنی «سور.مر»، آورده‌ایم. در مقابل نام هر آسمان، نام آسمان متناظرش را در رساله حگیگا از تلمود بابلی (۱۸۹۹م، b۱۲) گزارش و آن را به‌صورت لاتین و عربی حرف‌نویسی کرده‌ایم^۲ (درباره مسائل زبان‌شناختی و آوانویسی نام‌های موجود در تلمود، در ادامه بحث خواهیم کرد).^۳

۱. در نگارش متن تا حد امکان سعی شده رسم‌الخط نسخه منعکس شود، اما از نمایش برخی جزئیات ظریف صرف نظر شده است. در این نسخه، متن آیات از ترجمه و تفسیر فارسی‌شان با شمس کوچکی جدا شده است، که این شمس در نقل حاضر نیز برای تفکیک توصیفات هر آسمان به کار رفته است. ما این شمس را با ستاره (*) نمایش می‌دهیم.

۲. در حرف‌نویسی عربی، حروف عمداً منفصل نگاشته شده است.

۳. نقل نام‌ها از رساله حگیگای تلمود بابلی است، زیرا در آن، نام همه آسمان‌ها در یک بخش آمده است؛ نام برخی آسمان‌ها را در بخش‌های دیگری از تلمود نیز می‌توان دید (رک: Blau & Köhler, 1901-1906)؛ همچنین برای مطالعه این بخش از تلمود به‌صورت آنلاین بنگرید به پیکره سفریا:

جدول ۱: نام آسمانها در سور.مر و تلمود بابلی

سور.مر	تلمود بابلی، حگیگا (12b)
رَقِیْعَا	רְקִיעַ (rqyʿ) / رقی ع
أَرْقُلُون	וּרְלֹון (wylwn) / ویل ون
قَیْدُوم	שְׁחֻקִים (šḥqym) / ش ح ق یم
مَاعُون	זְבוּל (zbul) / زبول
رَقِیْقَا	מַעֲוֹן (mʿwn) / م ع ون
دَقْنَا	מַכּוֹן (mkwn) / م ک ون
عَرَبِیَا	עֲרֻבוֹת (ʿrbwt) / عربوت

هر سطر جدول، به ضبط‌های یکی از منابع معرفی شده (نک: بالاتر) اختصاص دارد و هر ستون آن به شماره آسمان‌ها (از یک تا هفت). بنابراین، جدول ذیل علاوه بر اختلاف ضبط، نشان‌دهنده ترتیب آسمان‌ها در منابع نیز هست. منابع مورد بررسی برحسب ژانر تفکیک، و ذیل هر ژانر به ترتیب تاریخی مرتب شده است. در صورت وجود نسخه‌بدل برای ضبط‌ها در منابع چاپی، ضبط مختار متن چاپی را در خانه جدول آورده و نسخه‌بدل را به صورت پانویست گزارش کرده‌ایم. همچنین، اگر منبعی نام آسمانی را ذکر نکرده باشد، در خانه مربوط به آن خط تیره (-) گذاشته‌ایم.

جدول ۲: دگرسانی نام‌های آسمان‌ها در منابع اسلامی (شامل منابع مورد بررسی ما و نیز کولبی و لانتسیناکوا)

اول	دوم	سوم	چهارم	پنجم	ششم	هفتم
منابع حدیثی سنی						
هیئه.ج	رقیعا	أَرْقُلُون	قیدوم	ماعونا	دیعا	دقنا
هیئه.و	رقیعا	أَرْقُلُون	قیدوم	ماعونا	حمراپعا	دقنا
هیئه (بت)	رقیعا	أَرْقُلُون	قیدوم	ماعونا	دیعه	دقنا
هیئه (اب)	رقیعا	أَرْقُلُون	قیدوم	ماعونا	دیعا	وفیا
هیئه (با)	رقیعا	أَرْقُلُون	قیدوم	ماعونا	دیعا	دقنا
هیئه (ا)	رقیعا	أَرْقُلُون	قیدوم	ماعون	ریعا	رقنا
هیئه (جا)	رقیعا	أَرْقُلُون	قیدوم	ماعونا	دیعا	دقنا
هیئه (جب)	رقیعا	أَرْقُلُون	قیدوم	ماعون	دیعه	دقنا
منابع حدیثی شیعه						
خصال	رفیع	قیدوم	ماروم	أَرْقُلُون	هیفون ^۱	عروس
						عجماء

هفتم	ششم	پنجم	چهارم	سوم	دوم	اول	
عجماء	عروس	هیعون	ارفلون	ماروم ^۲	فیدوم ^۱	رفیع	عیون
عجماء	عروس	هیعون	ارفلون	مادون	قیدوم	رفیع	علل
عجماء	عروس	هیعون	ارفلون	المادوم	فیدوم	رفیع	روضه
منابع تفسیری عربی							
عربیا	دقنا ^۶	دبقا ^۵	ماعونا	قیدوم	أرقلون ^۴	رقیعا ^۳	الذر
عربیا	دقنا	دبقا ^۷	ماعون	قیدوم	أرقلون	رقیعا	نسفی
منابع تفسیری فارسی							
عربیا	دقنا	دبقا	ماعون	قیدوم	ارفلون	رقیعا	سورس ^۱
عربیا	دقنا	ریقا	ماعون	قیدوم	أرقلون	رقیعا	سورس ^۲
عربیا	دقنا	دبقا	ماعون	قیدوم	ارفلون	رقیعا	سورمه
رفیع	غاروس ^۹	—	ازیلون ^۸	ماعون	قیدوم	رقیع	روض
عالیه	عرش	حیقوم	ازیلون	ماعون	قدوم و به روایتی، قیدوم	—	میبدی
منابع قصصی عربی							
عربیا	رققا	رتقا	أرقلون	عون	قیدوم	برقع	کساق.ج
عربیا	دقنا	رتقا	ارفلون	ماعون	قیدوم	برقیعا	کساق.د.ا
عجرمیا	رفقا	رتقا	جرفلوم	ماعون	قفلون ^{۱۰}	توقیعا	کساق.د.ب
علیا	رمقا	رتقا	رملون	ماعون	قیود	ترفیع ^{۱۱}	کساق.ت
غربیا	دقیا	دبقا	ارفلون	ماعون	قیدوم	برقیعا	کسام.ر
عربیا	دقیاه	رتقا	ارقبون	ماعون	قیدوم	برفویا	کسام.ا
عربقا	زققا/ الزهرا	رتقا	ارفلون	ماحون	مدور یا قیدوم	بروصا یا	کسام.د

۱. نسخه‌بذل: «قیدرا/ قیدوم».

۲. نسخه‌بذل: «الهاروم/ المارون».

۳. در نسخه اساس متن: «رفیعا».

۴. نسخه‌بذل: «أرقلون»، «زتكور»، «ذتکون».

۵. نسخه‌بذل: «دبقا» (بدون نقطه یاء)، «ریقا».

۶. نسخه‌بذل: «دقنا».

۷. نسخه‌بذل: «ریقا».

۸. نسخه‌بذل: «ان یلون».

۹. نسخه‌بذل: «عارو»، «عاروس»، «عاروش».

۱۰. لتسیناکوا دو خوانش «قفلون» و «فضلون» را محتمل دانسته است.

۱۱. لتسیناکوا امکان خوانش «برفیع» را نیز، به دلیل نقطه‌ای که زیر حرف اول وجود دارد، محتمل دانسته است. همچنین او به درستی اشاره می‌کند که نون پایانی در این ضبط در واقع مبین تنوین است. احتمالاً نام‌ها بر کاتب املا شده و کاتب نون را جزء اصلی اسم فرض کرده است.

هفتم	ششم	پنجم	چهارم	سوم	دوم	اول	
						برقیعا ^۱	
عربیا	دفتا	ریقا	ارقون	ماعوت	قیدوم	برقیعا ^۲	کسا.ع.ل
عربیا	دفتا (دفتا)	ریقا	ماعونا	قیدوم	ارقلون	برقیعا	العظمه
—	—	—	—	—	—	برقیع ^۳	البدء
عربیا	دقیا	ریقا	الماعون	قیدون	ارقلون	رقیع	شرف ۱
رفیع	عاروس	لاحقون	فیلون	ماعون	قیدوم	برقیعا	عرائس ۱
اسحاقائل	سمساق	طفطاف	فیلون	رقیع	دیقا	دیناج	عرائس ۲
مرشمو ^{۱۰}	غزریون ^۹	شقحین ^۸	الماعون ^۷	زیلون ^۶	بتیتا/ تیتا ^۵	الرفیع ^۴	قشیری
اللامعه	الخالقه	المنیره	الزاهره	المرینه	الماعون	الرفیعه	ایاصوفیه
الدَّامِعَةُ ^{۱۷}	الْخَالِصَةُ ^{۱۶}	الْمَزِينَةُ ^{۱۵}	الزَّاهِرَةُ ^{۱۴}	مَآكُونُ ^{۱۳}	قَیْدُومُ ^{۱۲}	الرَّقِیْعَةُ ^{۱۱}	عمجهزاده
اللامعه ^{۲۲}	—	الزاهره ^{۲۱}	الخالصة ^{۲۰}	المزینه ^{۱۹}	الماعون ^{۱۸}	—	تاریخ تیمور

۱. به نظر می‌رسد که ضبط نسخه بی‌نقطه بوده که لتسیناکوا احتمال این دو خوانش را برای ضبط مطرح کرده است.

۲. لتسیناکوا: قاف بی‌نقطه است و عین را می‌توان حاء خواند.

۳. نسخه بدل: «برقعا»

4. al-Rafīʿ.

5. Batītā/Tītā.

6. Zaylūn.

7. al-Māʿūn.

8. Shuqḥīn.

9. Ghazaryūn.

10. Marshamaʿū.

۱۱. یُقَالُ لَهَا الرَّقِیْعَةُ.

۱۲. وَأَسْمُهَا قَیْدُومُ.

۱۳. یُقَالُ لَهَا مَآكُونُ.

۱۴. اِسْمُهَا الزَّاهِرَةُ.

۱۵. یُقَالُ لَهَا الْمَزِينَةُ.

۱۶. یُقَالُ لَهَا الْخَالِصَةُ.

۱۷. وَأَسْمُهَا الدَّامِعَةُ.

18. al-Māʿūn.

19. al-Muzayyana.

20. al-Khālīša.

21. al-Zāhira.

22. al-Lāmiʿa.

پاریس	اول	دوم	سوم	چهارم	پنجم	ششم	هفتم
الماعون ^۱	المزینة ^۲	الخالصة ^۳	الزاهرة ^۴	-	الجمعة ^۵		
منابع قصصی فارسی							
شرف (۲)	برقیعا	ارفلمون	فیدون	ماعون	دبقا	عررنون	شمعوا
تستری	رفیع	قَدوم	ماعون	ارنکون	صقوم	عرش	عالیه
ایلخانی	برقیعا	افلون	قیدون	ماعون	عی‌دون	عزریون	عرنیا
منابع قصصی ترکی							
ربغوزی	رقیعا ^۶	فلون ^۷	قیدم ^۸	باخون ^۹	رققا ^{۱۰}	دفتا ^{۱۱}	غریبا ^{۱۲}

در جدول فوق، بیش از ۲۷۰ ضبط از نام‌های آسمان‌ها از منابع مورد بررسی‌مان آورده شده است. در ادامه به مقایسه زبان‌شناختی این نام‌ها با نام‌های آسمان‌ها در تلمود و نیز چند نام و صفت عبری که در تورات به آسمان‌ها نسبت داده شده می‌پردازیم. بدین منظور، نام هفت آسمان را آن‌گونه که در قدیم‌ترین سندمان، یعنی «سورم» آمده، به‌ترتیب آورده و ذیل هر نام به این مباحث پرداخته‌ایم: ریشه‌شناسی نام، مقایسه آن با روایت تلمود، و بحث درباره ضبط‌های سایر نسخه‌های دارای روایت اسلامی. بدیهی است که به‌دلیل تصحیف و تحریف بسیار در ضبط‌ها، در بسیاری از موارد ریشه‌شناسی پیشنهادی ما از حدّ حدس فراتر نمی‌رود. با این حال، امید است که مطالعات بعدی نقص‌ها و خطاهای این پژوهش را بهبود بخشد. در پایان بخش پیش‌رو نیز، اختلاف ترتیب نام‌های آسمان‌ها را در منابع فوق، در جدولی ارائه کرده‌ایم که حاوی اطلاعات بسیار مهمی درباره تبارشناسی روایت است.

۲-۱-۲-۲- رَقِیْعَا

این نام دقیقاً معادل نام רָקִיעַ (rqy) در تلمود است. «رَقِیع» در تلمود نام آسمان دوم است که در آن ماه، خورشید، ستارگان و صور فلکی قرار داده شده است (تلمود، ۱۹۲۱، الف و ۱۲ب). در این نگاه کیهان‌شناختی،

1. al-Mā'ūn.
2. al-Muzayyana.
3. al-Khālīṣa.
4. al-Zāhira.
5. al-Jama'a.

۶ ربغوزی (۲۰۱۵): Raqi'a (بی‌تا): رقیعا.

۷ ربغوزی (۲۰۱۵): Falun (بی‌تا): آرفلون.

۸ ربغوزی (۲۰۱۵): Qaydam (بی‌تا): قیدم.

۹ ربغوزی (۲۰۱۵): Bahun (بی‌تا): ماغون.

۱۰ ربغوزی (۲۰۱۵): Raqafa (بی‌تا): رتقا.

۱۱ ربغوزی (۲۰۱۵): Dafa (بی‌تا): دفا.

۱۲ ربغوزی (۲۰۱۵): Gariba (بی‌تا): عربنا.

آسمان اول مانند پرده‌ای است که بین «رقیع» و زمین باز و بسته می‌شود و وقتی باز می‌شود نور رقیع به زمین می‌رسد^۱ (رک: آسمان شماره دوم). از این‌رو، رقیع همان آسمان ظاهر است که در روز آن را روشن می‌بینیم و چنان که خواهیم دید، لفظ «رقیع» در عبری و آرامی و همچنین به‌صورت وام‌واژه‌ای در عربی، در تداول به‌معنی مطلق «آسمان» به‌کار رفته است. از طرف دیگر، چنان که ذیل توضیحات آسمان دوم خواهیم دید، در بسیاری از نقل‌های روایت اسلامی مورد بحث، تناظر مشابهی نیز بین نام آسمان دوم با آسمان اول تلمود وجود دارد. در این صورت، می‌توان حدس زد که جای آسمان اول و دوم تلمود در بعضی از نقل‌های این روایت با هم عوض شده است.

רָקִיעַ در عبری توراتی به دو صورت רָקִיעַ (تلفظ طبریه‌ای: «rāqīaʿ»)^۲ و רָקִיעַ (r'qīaʿ) دیده می‌شود و دارای معنای‌ای چون آسمان، گستره آسمان، لوح فلزی صاف کمان، و طاق آسمان است (کولر و باوم‌گارتنر^۳، ۱۹۹۴-۲۰۰۰).^۵ این لغت به‌صورت «رقیع» (بروزن فعلی) و به‌معنای آسمان وارد عربی شده و در فرهنگ‌های عربی همچون *لسان‌العرب* و *صحاح* همراه با ذکر حدیثی نبوی به‌عنوان شاهد آمده است^۶ (جوهری، ۱۹۹۰ و ابن‌منظور، ۲۰۱۱). در بعضی گونه‌های آرامی از جمله آرامی یهودی بابلی و سریانی، این کلمه به‌صورت «رقیعا» / רָקִיעָא (r'qīā) دیده می‌شود که علاوه بر همان معنای «آسمان»، به معنای ضخیم یا پنهان (در سریانی) نیز به‌کار رفته است (سوکولوف، ۲۰۰۲ و ۲۰۰۹؛ و پیکره سی‌ای‌ال^۷؛ برای دیدن صورت‌های متفاوت این کلمه در گونه‌های دیگر آرامی از جمله آرامی یهودی فلسطینی و مندایی، رک: سوکولوف، ۱۹۹۲؛ ۲۰۰۲؛ ۲۰۰۹). مصوت «ā» که در پایان این لغت در گونه‌های آرامی دیده می‌شود، در واقع تکواژ «-ā» است که معرفه بودن کلمه (یا به‌عبارت دقیق‌تر «وضعیت معرفه»)^۸ را نشان می‌دهد. براساس این مطالب می‌توان با اطمینانی نسبی گفت که:

۱. رک: فرهنگ‌نامه تلمودی لوی (Levy) که در CAL قابل دسترسی است:

<https://cal.huc.edu/showlevy.php?page=1:207>.

۲. در مورد تلفظ طبریه‌ای عبری توراتی رک: Khan, 2020.

۳. براساس آوانویسی اجماعی عبری تبری، «ā» مصوت «ā» را نشان می‌دهد؛ رک: Hornkohl, 2019؛ Khan, 2020: p 246-251.

۴. Köhler & Baumgartner.

۵. گفتنی است که در متن فارسی یهودی تفسیر حزقیال، این واژه که در متن عبری به معنای سطح/لوح صاف به‌کار رفته، به کلمه عربی رَقِيعَة (رَقِيعَة) ترجمه شده است (Gindin, 2007, 23: 1).

۶. البته در حدیث مذکور، صورت «رقیع» به‌کار نرفته است، بلکه جمع مکسر آن به‌صورت «أَرَقِيعَة» دیده می‌شود. «لقد حکمت بحکم الله من فوق سبعة أَرَقِيعَة» (همانا حکم کردی به آنچه حکم خدا از فوق هفت آسمان است) (همان)؛ همچنین جوهری (۱۹۹۰) به اسم «رقیع» به‌عنوان نام آسمان اول ذیل مدخل «برقع» نیز اشاره کرده است.

7. Sokoloff.

۸. (CAL)، پایگاه اینترنتی پروژه جامع واژگان آرامی کالج عبری سینسیناتی: <https://cal.huc.edu>.

9. Definite State.

الف. ضبط «رقیعا» در «سور.م» و برخی منابع دیگر، لفظی آرامی^۱ است. این مسأله می‌تواند مؤید فرضیه‌ی ما درباره‌ی ورود بعضی از این نام‌ها از روایات شفاهی یهودی به منابع اسلامی باشد.

ب. ضبط‌هایی چون «رقیعا» و «رفیع» (با فاء به جای قاف)، مصحّف «رقیعا» و «رقیع» است، و وجود کلمه‌ی «رفیع» در عربی به معنای بلند احتمالاً این صورتهای مصحّف را برای خواننده یا حتی کاتب عرب‌زبان موجه می‌کرده است.

ج. «رقیعاء» صورت معربّی است از لفظ آرامی «رقیعا»، و «رقیعة» هم احتمالاً مبدل از همین لفظ آرامی است.^۲

در جدول دگرسانی‌ها، ضبط دیگری را به صورت «برقع» و (شکل‌های مشابه دیگر) می‌بینیم. این ضبط نه حاصل تحریف «رقیع»، بلکه احتمالاً گونه‌ی دیگری از آن است. «برقع» در فرهنگ‌های عربی با تلفّظ «برِقع» یا «برِقع»، و به معانی «آسمان»، «آسمان اول»، «پایین‌ترین آسمان»، «آسمان چهارم» و «آسمان هفتم» ذکر شده و غیرمنصرف بودن آن تصریح شده است (مثلاً رک: جوهری، ۱۹۹۰؛ ابن‌منظور، ۲۰۱۱؛ لین، ۱۸۹۰).

شواهد بسیار اندکی از کاربرد «برقع» را در متون نظم و نثر عربی، در معنای آسمان و آسمان اول می‌یابیم. در قصیده‌ای منتسب به شاعر مخضرم، امیّة بن ابی‌الصلت (کاتب و کاتب، ۱۹۸۰: ۸)، که حاوی توصیفات کیهان‌شناختی شگفتی است، این لغت در بیتی، به عنوان نام آسمان اول آمده است. بیت مذکور در بخشی از قصیده آمده که به نحوه‌ی خلق آسمان‌ها و نیز، نام، جنس یا کیفیت آن‌ها می‌پردازد. البته جز «برِقع»، نام آسمان‌ها در روایت کیهان‌شناختی او شباهتی به نام‌های موجود در روایت مورد بررسی ما در این پژوهش ندارد. با این حال، قراین متعدّدی نشان‌دهنده‌ی تأثیر روایات یهودی بر توصیفات امیّة در این شعر است. بیت امیّة چنین است (براساس کاتب و کاتب، همان):

فَكَأَنَّ بَرِقَعَ وَالْمَلَائِكَ حَوْلَهَا سَدِرٌ تَوَاكَلَهَا الْقَوَائِمُ اجْرُدُ

گویی که برقع (آسمان اول) و فرشتگان گرد آن، همچون دریایی آرام و صاف است که بادهای آن را ترک کرده [و از این‌رو، مواج نمی‌شود].^۵

۱. یا یکی از گونه‌های آرامی؛ مثلاً سریانی.

۲. باید توجه داشت که پسوند تأنیث «ة» در عربی، از زمان فتوحات اسلامی تا امروز، در بسیاری گویش‌های عربی، به صورت «-a» (در حالت بی‌نشان) و «-at» (و گونه‌های مختلف آن) در حالت مضاف تلفّظ می‌شده است، در حالی که عربی کلاسیک، در همه‌ی مواضع، «-at» دارد و در وقف «-ah» (در این مورد رک: طیب‌زاده، ۱۴۰۰؛ Tabibzadeh, In Press). از این‌رو تبدیل «ā» پایانی به پسوند تأنیث حین تعریب کلمه‌ای اجمعی، در بسیاری از گونه‌های عربی کاملاً ممکن است و صورت «رقیعة» (در ضبط‌های ما، با تصحیف به صورت «رقیعة») می‌تواند حاصل بازتحلیل رقیعا به رقیعة در بعضی گونه‌های عربی بوده باشد.

3. Lane.

۴. در برخی منابع دیگر به جای «الملائک»، «الکواکب» ذکر شده است (نک: ادامه).

۵. فرهنگ‌نویسان و شارحان برای این بیت ضبط‌ها و تفاسیر مختلفی ارائه کرده‌اند؛ برای مثال رک: جوهری (۱۹۹۰)، ذیل مدخل «برِقع»؛ ابن‌منظور

آنچه در این بیت مهم است، غیرمنصرف بودن «برقع» است که منطقاً باید به دلیل اعجمی بودنش باشد. این نکته خود می‌تواند مؤید فرض ما درباره تأثیر روایات یهودی بر توصیفات امیه باشد، خصوصاً باید توجه داشت که آشنایی او با علوم دینی مسیحی و یهودی در منابع سنتی ذکر شده است (کاتب و کاتب، ۱۹۸۰: ۸). غیر از بیت امیه، «برقع» را ابوالعلاء معری نیز در *الاصول و العایات* خود به کار برده است (۱۹۳۸: ۱۷۷) که در آنجا نیز غیرمنصرف است و معنای مطلق آسمان را می‌دهد. معری خود در توضیح آن آورده است: «برقع نامی است از نام‌های آسمان دنیا، و نامی است سریانی، یا عبری، و گویند که نام آن برقیعا است»^۱ (همان، ۱۷۸). سپس بعد از آن بیتی را که پیش‌تر از امیه بن ابی‌الصلت نقل کردیم، از قول بشر بن ابی‌خازم، به‌عنوان شاهد آورده است.^۲ به نظر می‌رسد این کلمه ارتباطی با «رقیع» و «رقیعا» دارد، خصوصاً که در منابع مختلف با دو صورت «برقع» و «برقیعا» آمده است. به نظر نگارندگان، اولاً «برقع» صورتی ثانوی و مبدل از «برقیع» است (با کوتاه‌شدن مصوت *i*). ثانیاً، ما این احتمال را می‌دهیم که «برقیع» و «برقیعا» در اصل متشکل بوده از حرف اضافه آرامی یا عبری *-ā* («ب»؛ معادل حرف جر *ب* در عربی)، و «رقیع/رقیعا» که احتمالاً از طریق روایات شفاهی یهودی به‌صورت واژه‌ای ساده وارد متون عربی شده است. این پیشنهاد می‌تواند ساخت هجایی «برقیع(L)»/«برقع» را توضیح دهد، زیرا با توجه به وجود خوشه صامت آغازین در «r qīā»، اگر به آن حرف اضافه *-ā* افزوده شود، ساخت هجایی *bVr qīā* را می‌توان توقع داشت. در هر حال، در میان ضبط‌های منابع اسلامی مورد بررسی ما، «برقع»، «برقیع» و «برقیعا» ضبط‌های اصلی هستند؛ «برقیعه» همانند «رقیعه» که پیش‌تر گفتیم می‌تواند صورتی مبدل از «برقیعا» باشد، «برقیعاء» صورتی معرب از «برقیعا» است و صورت‌های دیگر مثل «ترقیعا»، «برفویا»، و «بروصا» حاصل تصحیف و تحریف است.

در تمام منابع اسلامی مورد بررسی ما، نام آسمان اول «رقیع» یا گونه‌های مختلف آن است، جز عرائس ۲ که آسمان اول را «دیناج» نامیده است و «رقیع» نام آسمان سوم آن است. چنان‌که خواهیم دید، روایت عرائس ۲ بسیار عجیب است، زیرا نام پنجم و ششم آن (طفطاف و سمساق) در هیچ منبعی از منابع مورد بررسی ما نیامده است و نام آسمان هفتم آن نام یک فرشته است (اسحاقائیل).

۲-۲-۲- ارفلون (ضبط صحیح از نظر ما: ارفلون)

همان‌طور که در توضیحات مربوط به آسمان اول گفتیم، نام آسمان اول در روایت اسلامی (رقیعا و گونه‌های دیگرش)، معادل نام آسمان دوم حگیگای تلمود (رقیع) است. در اینجا بحث می‌کنیم که احتمالاً نام آسمان دوم روایت اسلامی نیز معادل نام آسمان اول تلمود باشد. در حگیگا، آسمان اول ویلون (۱۱۶۱) (به احتمال

(۲۰۱۱، ذیل مدخل «برقع»؛ زبیدی (۱۹۹۴)؛ ذیل مدخل «برقع» و «سدر»؛ کاتب و کاتب (۱۹۸۰، ۸).

۱. «وَبَرَقُعُ: اسم من أسماء السماء الدنيا وهو اسم سریانی أو عبرانی و يقال إن اسمه بَرَقُيْعَا».

۲. در *الاصول و العایات* به‌جای «الملائک» ضبط «الکواکب» دیده می‌شود. در جوهری (۱۹۹۰، ذیل «برقع») نیز اگرچه بیت با ضبط «الملائک» آورده شده، اما از شرح جوهری معلوم می‌شود که او به‌جای «ملائک»، «کواکب» می‌خوانده است.

زیاد با تلفظ «vilōn» نام دارد. این لغت هم‌ریشه است با «vēlum» لاتین به معنای پرده (جاسترو^۱، ۱۹۰۳: ۳۷۳؛ کلاین^۲، ۱۹۸۷: ۳). این واژه برخلاف نام آسمان‌های دیگر، در عهد عتیق نیامده است. چنان‌که در توضیحات آسمان اول گفتیم، «ویلون» در تلمود همچون پرده‌ای است که بین زمین و آسمان دوم باز و بسته می‌شود.

اگرچه در منابع اسلامی مورد بررسی ما ضبط «ویلون» دیده نمی‌شود، به نظر می‌رسد که صورتی معرب از این لغت در یکی از منابع آمده است؛ یعنی در هر دو روایت «عرائس». در دو روایت این منبع، نام آسمان چهارم «فیلون» است؛ باید توجه داشت که در تلفظ طبریه‌ای، حرف واو «ویلون» در حگیگا، به‌صورت لبی‌دندانی (v) تلفظ می‌شده که در تعریب منطقاً باید به حرف «ف» تبدیل شود.

غیر از «فیلون» در عرائس، نام دیگری شبیه به «ویلون» در اکثر منابع دیده می‌شود که عبارت است از: «ارفلون» (در «سورم»: «أَرْفَلُون»). به نظر ما ارتباطی بین این نام و «ویلون» وجود دارد. در ادامه به بحثی ریشه‌شناختی دربارهٔ واژه «ارفلون» می‌پردازیم و سپس پیشنهاد خود را دربارهٔ ارتباط این لغت با «ویلون» ارائه می‌کنیم.

ظاهراً در روایات یهودی قرون میانه، آسمان دوم را نه «ویلون»، بلکه به نام دیگری، یعنی לַפֶּלֶל (ṣrpl)^۴ نامیده‌اند (کلاین، همان). کلمهٔ اخیر در عهد عتیق به‌صورت לַפֶּלֶל (ṣārāpēl)^۵ آمده که به معنای ظلمت غلیظ یا تودهٔ ابر سیاه است (کولر و باوم‌گارتنر، ۱۹۹۴-۲۰۰۰؛ مایر و همکاران، ۲۰۰۷: ۶). چنان‌که در ادامه بحث می‌کنیم، این واژه در گونه‌های مختلف آرامی، عمدتاً با هجابندی متفاوتی به‌شکل «عَریلا» ظاهر می‌شود. به نظر ما، «ارفلون» در منابع اسلامی مورد بررسی ما آمیخته‌ای است از «ویلون» تلمود و صورت معرب «عَریلا» (از «عَریلا» ی آرامی). بنابراین، ضبط صحیح این نام در منابع اسلامی «أَرْفَلُون» (یا شاید «أَرْفَلُون») بوده و «ارفلون» صورتی مصحّف است.^۷

ریشهٔ «عَرافل / عَریلا» به‌طور قطعی دانسته نیست (برای چند دیدگاه مختلف رک: مایر، ۱۹۹۲، ۱۶۰؛ مایر و همکاران، ۲۰۰۷؛ کوگان^۸، ۲۰۱۵: ۲۳۷، ۲۶۹). لئونید کوگان براساس صورت «γrpl» (غرپل) در اوگاریتی،^۹ قائل

1. Jastrow.

2. Klein.

۳. جاسترو (همان) در کنار «velum» لاتین، «βηλον» (bēlon) یونانی را هم ذکر کرده که به معنای آستان در است. او βῆλον را متناسب با دو کلمهٔ یونانی و لاتین، پرده در (door-curtain) معنا کرده است.

۴. حرف‌نویسی عربی - فارسی: عرپال.

۵. مطابق آوانویسی اجماعی تلفظ طبریه‌ای. «p» واجگونهٔ پس‌مصوتی «p» است و به‌صورت لبی‌دندانی (یعنی «f») تلفظ می‌شود. نمایش این نام با خط عربی به‌صورت عَرافل خواهد بود.

6. Meyer et al.

۷. این تصحیف یادآور تصحیف رایج «فیلفوس» (معرب فیلیپوس) به‌صورت «فیلقوس» است.

8. Kogan.

۹. «Ugaritic»، یکی از شاخه‌های زبان‌های سامی شمال غربی (North-West Semitic)، در کنار آرامی و گروه زبان‌های کنعانی (که عبری

به بازسازی صورت «*yarpill» برای سامی شمال غربی آغازین^۱ است. این کلمه در گونه‌های آرامی عمدتاً به صورت عَرِپَلا «farpell(ā)» دیده می‌شود (مایر و همکاران، همان؛ سوکولوف، ۱۹۹۲؛ ۲۰۰۲؛ ۲۰۰۹؛ سی‌ای‌ال) که از نظر الگوی هجابندی با «*yarpill» در سامی شمال غربی آغازین، و با «ارفلون/ارقلون» در روایت اسلامی یکسان است (به صورت «CVrCVl»).^۲ شباهت «ارفلون/ارقلون» به «عریلا» در هجابندی، توالی حروف و کاربردشان برای نامیدن آسمان‌ها در روایات کیهان‌شناختی اسلامی و یهودی، این احتمال را تقویت می‌کند که «ارفلون» در روایت اسلامی صورتی از «عریلا»ی آرامی باشد. اما این احتمال با دو چالش اصلی مواجه است:

الف) اولین صامت کلمه در آرامی «ف» (ع)، ولی در عربی «پ» (ء) است.

ب) در روایت اسلامی، بعد از «ارفل»، توالی «حون» (ūn) آمده که در «عرفلا»ی آرامی دیده نمی‌شود. در مورد تفاوت اول، ذکر چند نکته ضروری است؛ یکی آن که در برخی گونه‌های آرامی مثل مندایی، این کلمه با الف آغازین، یعنی به صورت «אפלא»^۳ دیده می‌شود (سوکولوف، ۲۰۰۲). از طرف دیگر، تبدیل عین به الف آن هم در آغاز کلمه، در گونه‌های مختلف آرامی امر نادری نیست و شواهدی برای آن در متون مختلف آرامی از جمله تلمود یافت می‌شود، مثلاً אבא / ābā) مبذل از عابا / אבא (به معنی جنگل و هم‌ریشه با «غابه» در عربی؛ سوکولوف، همان).^۴ در مندایی نیز این تبدیل را در مورد همین کلمه «عرفلا» می‌بینیم (همان). همچنین، از آنجا که این لغت ممکن است که از روایات شفاهی (و احتمالاً نه روایات مکتوب) یهودی به متون اسلامی عربی راه پیدا کرده باشد، تبدیل آن به صورت کنونی امر بعیدی به نظر نمی‌رسد. در مورد تفاوت دوم، یک احتمال این است که افزودن «حون» پایانی به «ارفلون» حاصل قیاس با نام‌های آسمان‌های دیگر مثل «ماعون»، «ماکون»، «عزریون» (و صورت‌های محتملاً محرف برخی آسمان‌ها مثل «قیدون»، و «مادون»؛ رک: ذیل) باشد. احتمال دیگر این است که «ارفلون» حاصل خلط «عرفلا»ی آرامی با «ویلون» تلمود باشد. ترجیح ما با احتمال دوم است. باید توجه داشت که «ویلون» تلمود در تورات نیامده، اما «عرافل» هم در تورات آمده و هم در بعضی روایات یهودی نام آسمان اول است. پس کاملاً ممکن به نظر می‌رسد که در برخی روایات شفاهی یهودی این دو نام با هم خلط شده و از آنجا به این روایت راه یافته باشد؛ به‌ویژه که قرینه‌ای برای وجود نام «فیلون» در دو نقل از روایت اسلامی دیده شده است (رک: سطور قبل).^۵

در این گروه جای دارد.

۱. «Proto North-West Semitic»، نیای فرضی تمام زبان‌های سامی شاخه شمال غربی است که با مقایسه ویژگی‌های مختلف این زبان‌ها با یکدیگر (و نیز شاخه‌های دیگر زبان‌های سامی) بازسازی می‌شود.

۲. «C» نشان‌دهنده صامت، و «V» نشان‌دهنده مصوت کوتاه است.

۳. حرف‌نویسی عربی - فارسی: ارپلا.

۴. شواهد بیشتر از این تبدیل را ببینید در: «Wright, 1890: 50».

۵. گفتنی است که وضعیت تبارشناختی «عرائس ۱» قرینه دیگری است برای وجود ارتباط بین «ویلون» تلمود و «ارفلون» منابع اسلامی؛ «عرائس ۱»

چنان‌که اشاره شد، نام «ارفلون» با تصحیف و تحریف‌های بسیار در میان منابع آمده است. صورت‌هایی مثل «ازفلون»، «اتکون»، «ارتلون»، «ارنکون» و... از زمره همین مصحفات و محرفات است. بیشتر منابع در ذکر «ارفلون» به‌عنوان نام آسمان دوم اتفاق دارند (رک: جدول مربوط به ترتیب نام آسمان‌ها در انتهای همین بخش). با این حال، بعضی منابع اسم آسمان‌های دیگری را برای آسمان دوم در نظر گرفته‌اند، مثل رقیع، قیدوم، ماعون و دیعا (یا صورت‌های مصحف و محرف این نام‌ها). در این میان، «قشیری» ضبط ناآشنای «بتیتا/تیتا» را دارد که در حال حاضر، به دلیل اطلاعات کمی که درباره این ضبط داریم نمی‌توانیم درباره آن نظر دهیم. «کساع.د» هم دو نام برای آسمان دوم آورده، یعنی «مدور یا قیدوم»، که به نظر ما «مدور» [مُدُور] لفظی عربی است، به معنای دایره‌ای شکل (زیرا در بعضی از منابع مورد بررسی ما، صفات عربی به‌عنوان نام آسمان ذکر شده است، رک: ذیل).

۲-۲-۳- قیدوم

پیش از پرداختن به نام «قیدوم» که در منابع اسلامی مورد بررسی ما معمول است، به نام آسمان سوم در تلمود می‌پردازیم. در روایت تلمود، نام آسمان سوم «שְׁחַקִּים» (šḥqym)^۱ است. این لغت همان שְׁחַקִּים / שְׁחַקִּים / שְׁחַקִּים (š'hāq-im) عهد عتیق است به معنای «ابرها» و نیز «آسمان». שְׁחַקִּים خود جمع «שֶׁחַק» است، به معنای‌ای چون لایه‌ها یا ابرهایی از غبار (کولر و باوم‌گارتتر، ۱۹۹۴-۲۰۰۰؛ برای دیدن صورت‌های هم‌ریشه این کلمه در آرامی و احتمالاً در عربی رک: همان). در یکی از منابع مورد بررسی ما، یعنی «قشیری» صورتی مشابه «شحاقیم» تلمود دیده شده است، یعنی «شحقین»^۲، که مبین تأثیرپذیری این منبع از روایات یهودی است.^۳ با این حال، بیشتر منابع مورد بررسی ما نام آسمان سوم را «قیدوم» ذکر کرده‌اند. «قیدوم» یا صورت‌های مشابه آن، تا حد جستجوی ما در روایات کیهان‌شناختی یهودی پیدا نشد. این واژه عربی، از ریشه معروف «ق.د.م» و به معنای اول، صدر، جلو و مشابه است. از نمونه‌های مصحف و محرف آن در منابع مورد بررسی ما می‌توان به «قیدوم»، «قدوم»، «قدوم» و «قیدون» اشاره کرد.

هم‌تبار با «روض» و «میبدی» است، و تطابق قابل‌توجهی بین ضبط‌های این سه منبع دیده می‌شود (رک: جدول ترتیب نام آسمان‌ها در بخش بعد). بنابراین، اگر «فیلون» در «عرائس»^۱، صورت محرف «ارفلون» نبوده، و ضبطی اصیل بوده باشد، لابد گونه دیگری از کلمه «ارفلون» پنداشته می‌شده است (قس. «برقع»، «برقیعا»، «رقیع» و «رقیعا» در آسمان اول که ضبط‌هایی اصیل و گونه‌های مختلف یک نام واحد است).

۱. حرف‌نویسی عربی: ش‌ح‌ق‌ی‌م.

۲. کولبی این نام را به‌صورت «šuhqin» آوانویسی کرده است، اما معلوم نیست که واقعاً نسخه او مشکول بوده و برای شین ضمه گذاشته یا این که صورت آوانگاری شده، تلفظ حدسی اوست. کاظم‌زاده و حسینی (۱۴۰۰) این نام را بدون زیر و زبر ذکر کرده‌اند. تفاوت صورت این نام با نام توراتی و تلمودی ظهور نون به‌جای میم در پایان کلمه است که چنین تبدیلی (تبدیل دو صامت غنه‌ای «م» و «ن» به یکدیگر) در نقل شفاهی کاملاً محتمل است و لزوماً نمی‌توان آن را حاصل تحریف دانست. با این حال، ما تسامحاً این تبدیل را در «شحقین» و موارد دیگر «تحریف» می‌نامیم.

۳. گفتنی است که نام‌های روایت «قشیری» بسیار قابل توجه است، زیرا احتمالاً جز «شحقین»، دارای یکی دیگر از نام‌های تلمودی آسمان‌هاست که در منابع دیگر اسلامی دیده نمی‌شود (رک: توضیحات آسمان چهارم). همچنین نام دو آسمان دیگرش نیز نه در تلمود یافت می‌شود و نه در منابع اسلامی؛ یعنی «بتیتا/تیتا» (رک: توضیحات آسمان دوم) و «مرشعوم» (رک: توضیحات آسمان هفتم).

در منابع حدیثی شیعه، «قیدوم» نام آسمان دوم است، و نام آسمان سوم، «ماروم» ذکر شده (همراه با صورت‌های محرف و مصحفی چون «مارون»، «مادون» و «هاروم»). «ماروم»، همان لغت عبری ماروم/מָרוֹם در عهد عتیق است با معانی‌ای همچون بلندی، تپه، قلعه کوه، مکان رفیع، و بلندی آسمان و نیز آسمان (کولر و باوم‌گارتنر همان؛ مایر و همکاران همان).

در بعضی از منابع مورد بررسی، چند ضبط عجیب نیز وجود دارد همچون: «فقلون / قصلون» در «کساق.د.ب»، «قیود» در «کساق.ت» و... که به دلیل هم‌تباری روایت این منابع با تعدادی از منابع دارای ضبط «قیدوم»، این ضبط‌های عجیب را نیز صورت‌های احتمالاً محرف «قیدوم» دانسته‌ایم.

در تعدادی از منابع نیز نام آسمان‌های دیگری به‌عنوان آسمان سوم ذکر شده؛ مثلاً ماعون (در طیف گسترده‌ای از منابع؛ رک: جدول ترتیب نام آسمان‌ها)، رقیع (در «عرائس ۲»)، ماکون (در «عمجه‌زاده») و زیلون (در «قشیری»). همچنین صفت عربی «مزینه» (زینت‌داده شده) در سه عضو از مجموعه «بکری» («ایاصوفیه»، «تاریخ تیمور» و «پاریس») به‌عنوان نام آسمان سوم آمده است.

۲-۲-۴- ماعون

در تلمود، ماعون (به‌صورت מַעוֹן) نام آسمان پنجم بوده، و نام آسمان چهارم، زبل / זֵבֶל (זבל) است که درباره آن در ادامه توضیح خواهیم داد. מַעוֹן در عبری توراتی به‌صورت מַעוֹן (maʿōn) به‌معنای مسکن و خانه دیده می‌شود (کولر و باوم‌گارتنر همان؛ مایر و دیگران همان). در گونه‌های آرامی، این کلمه را با همین شکل، و در سریانی همراه با نشانه وضعیت معرفه / تأکیدی «-ā» می‌بینیم (یعنی به‌صورت māʿōnā؛ رک: همان؛ سوکولوف، ۱۹۹۲؛ همو؛ ۲۰۰۹؛ سی‌ای‌ال). نام این آسمان به دلیل وجود کلمه ماعون در عربی، با معانی‌ای چون وسایل خانه، کمک [مالی]، زکات، باران و آب، کمترین میزان تصحیف و تحریف را در منابع اسلامی دارد. در برخی منابع صورت «ماعونا» (با الف پایانی) دیده می‌شود که احتمالاً همان صورت سریانی است و ممکن است از وجود مأخذی سریانی در مأخذ / مأخذ مشترک این منابع خبر دهد. در غیر این صورت، احتمالاً به‌قیاس نام‌هایی چون «رقیعا»، «دفنا»، «ریعا» و «عربیا» ساخته شده است. در برخی منابع، ضبط‌هایی شبیه به «ماعون» دیده می‌شود که قطعاً حاصل تحریف / تصحیف است، مثلاً «ماعوت» (در «کساع.ل») یا «ماغون» (در «ربغوزی» بی‌تا). اما در برخی منابع، ضبط‌هایی دیده می‌شود که ممکن است نه حاصل تحریف / تصحیف، که در واقع منعکس‌کننده نامی متفاوت از «ماعون» باشند؛ باید توجه داشت که در تلمود، آسمان بعد از «ماعون»، «ماکون» نام دارد که به‌صورت «ماخون» تلفظ می‌شود (رک: آسمان ششم). در میان منابع مورد بررسی ما، ضبط‌هایی مشکوک دیده شده که دقیقاً نمی‌توان تعیین کرد که آیا اصل آن‌ها «ماعون» بوده یا «ماکون / ماخون». مثلاً ضبط «ماکون» در «عمجه‌زاده»، و نیز صورت‌هایی چون «ماحون» در «کساع.د» و «بخون» در «ربغوزی». ما براساس جدول «ترتیب آسمان‌ها» در پایان این بخش، «ماحون» و «بخون» (به‌خصوص «ماحون») را حاصل تحریف و تصحیف «ماعون» فرض کرده‌ایم، زیرا «ربغوزی» و «کساع.د» هم‌تبار با آن متونی هستند

که «ماعون» در آسمان چهارم آورده‌اند.^۱ اما «ماکون» را به دلیل تطابق املائی کامل با نام تلمودی آسمان ششم، و نیز با توجه به وضعیت تبارشناختی «عجمه‌زاده»، نه صورت محرف «ماعون»، بلکه نامی مستقل در نظر گرفته‌ایم.^۲ باید توجه داشت که «عجمه‌زاده» از طرفی متعلق به خانواده متنی دیگری (یعنی خانواده بکری) است که همه اعضای آن «ماعون» را نه در آسمان چهارم، بلکه در آسمان سوم ذکر کرده‌اند، و از طرف دیگر همانندی‌هایی با دو تبار «کسایی» و «حدیثی سنی، تفسیری عربی ...» دارد. اگر «ماکون» را صورت محرف «ماعون» بدانیم، از بین خانواده‌های غیر «بکری»، تنها با خانواده «کسایی» قرابت پیدا می‌کند. اما این امکان نیز وجود دارد که با وجود تأثیرپذیری از خانواده مذکور، کاتب یا راوی متن با «ماکون» تلمود یا روایات دیگر یهودی آشنا بوده، و لفظ «ماعون» را به «ماکون» برگردانده باشد و این ضبط حاصل تحریف نباشد.

موضوع دیگری که در اینجا به آن می‌پردازیم نام آسمان چهارم در تلمود است. همان‌طور که پیش‌تر گفتیم، نام آسمان چهارم در تلمود، زبل است که به صورت זבל (z'bul) و זבול (z'būl) در عهد عتیق آمده و در معنای «خانه رفیع» و «مسکن» در عبری توراتی دیده می‌شود (کولر و باوم‌گارتنر همان؛ مایر و دیگران همان). به نظر ما، این نام در نقل «قشیری»، با کمی تغییر و تصحیف به صورت «زیلون» و به عنوان نام آسمان سوم آمده است. اگرچه این ضبط را می‌توان صورت محرفی از «فیلون» در «عرائس» دانست، اما با توجه به ضبط‌های منحصر به فرد «قشیری» و احتمال تأثیرپذیری زیاد این متن از منابع یهودی به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم (رک: توضیحات آسمان سوم)، به نظر ما بهتر است که «زیلون» را در این نقل، مصحف «زیلون» بدانیم. در این صورت آن را باید «زیلون» یا «زیلون» خواند. همچنین توالی «ون» پایانی آن را احتمالاً باید حاصل قیاس با «ویلون/ فیلون»، «ماعون»، «ارفلون»، دانست (رک: توضیحات آسمان دوم). به عنوان احتمال دوم، اسم خاصی در تورات به صورت זבולון / זבולון (z'bulun) و صورت‌هایی مشابه وجود دارد (کولر و باوم‌گارتنر همان) که ممکن است در روایات شفاهی یهودی با «زبول» خلط شده و در نهایت به نقل «قشیری» راه یافته باشد.

در هیچ‌یک از منابع ما «ماعون» به عنوان آسمان پنجم نیامده است (برخلاف روایت تلمود). در آسمان چهارم، تعدادی از منابع نام ماعون را ذکر کرده‌اند؛ برخی از منابع «ارفلون» و صورت‌های دیگر آن را در این طبقه آورده‌اند؛ و سه منبع، صفات عربی «زاهره» («عجمه‌زاده» و «ایاصوفیه») و «خالصة» (تاریخ تیمور و پاریس) را به عنوان نام آسمان پنجم آورده‌اند.

۲-۲-۵- ربقا

نام این آسمان با تصحیف و تحریف بسیار زیاد و به صورت‌هایی چون «ریقا»، «دیعا»، «رتقا»، «رتفا»، «دیعة»^۳ و... دیده شده است. وجه مشترک بین تمام این صورت‌ها، الف پایانی آن‌هاست که احتمال آرامی بودن صورت

۱. یعنی «کسایی» و نیز مجموعه منابع حدیثی سنی، تفسیری عربی و «سور».

۲. هرچند که هنوز تحریف‌شدگی آن از صورت اصلی «ماعون» محتمل است.

۳. مبدل از دیعا، رک: توضیحات آسمان اول.

اصلی واژه را بالا می‌برد. در تلمود، نام آسمان پنجم، ماعون است که در هیچ‌یک از منابع اسلامی مورد بررسی ما برای آسمان پنجم ذکر نشده است (رک: توضیحات آسمان چهارم). ما در منابع یهودی نام مشابهی با «ریقا» و صورت‌های متغیر آن در منابع اسلامی نیافتیم، اما به دلیل وجود الف پایانی و ناآشنا بودن کاتبان با آن، حدس می‌زنیم که صورت اصلی آن کلمه‌ای آرامی بوده باشد. بیشتر منابع مورد بررسی ما همین نام (و صورت‌های مصحّف و محرّف آن) را ذیل آسمان پنجم آورده‌اند. اما در بعضی منابع نام‌های دیگری همچون هیعون/هیقهون/هیفون (در منابع حدیثی شیعه)، عیدون (بدون نقطه یاء) در «ایلخانی»، حیقوم (در «مبیدی»، صقوم (در «تستری»، لاحقون (در «عرائس ۱»، شحقین (در «قشیری» و منیره (در «یاصوفیه») نیز دیده می‌شود. چنان‌که در جدول ترتیب آسمان‌ها (نک. ذیل) می‌بینیم، «تستری»، «مبیدی» و «عرائس ۱» روایت تقریباً واحدی را ارائه کرده‌اند. بنابراین، «حیقوم»، «صقوم» و «لاحقون» را صورت‌های یک نام واحد می‌دانیم. از طرفی روایت منابع شیعی بسیار شبیه به روایت این سه متن مذکور است و با توجه به شباهت املائی/آوایی ضبط «هیعون» با «حیقوم» و دو صورت دیگر، این ضبط‌ها را نیز گونه‌های مختلف یک ضبط واحد در نظر می‌گیریم. از طرف دیگر، «عیدون» (بدون نقطه یاء) در «ایلخانی» را هم صورت محرّف «قیدوم» دانسته‌ایم (به دلیل تطابق بسیار زیاد ضبط‌های روایت این منبع با روایت سلمان، یعنی روایت منابع حدیثی سنی، تفسیری عربی، «سور»، و «ربغوزی»، و نیز عدم تأثیرش از خانواده «تستری»، «عرائس ۱»، «مبیدی»، «روض» و منابع حدیثی شیعه). در این شرایط، هم به جهت شباهت میان «هیعون» و «قیدوم» در املا و نیز ذکر هر دو در آسمان پنجم، می‌توان به وجود ارتباطی میان این دو نام و صورت‌های متفاوت آن‌ها در منابع فکر کرد. به همین دلیل، اگرچه ما در جدول ترتیب نام آسمان‌ها، «هیعون» صورت‌های مختلف آن را نامی جداگانه در نظر گرفته‌ایم، اما نهایتاً همه را به قید احتمال، صورت‌های مصحّف/محرّف «قیدوم» دانسته‌ایم.

«شحقین» در «قشیری» چنان‌که در مورد آسمان سوم بحث شد، احتمالاً همان نام تلمودی «شحاقیم» است. «منیره» را هم اگرچه نامی جداگانه در نظر گرفته‌ایم، آن را صورت محتملاً مصحّف «مزینه» دانسته‌ایم؛ زیرا طبق جدول ترتیب آسمان‌ها متن «یاصوفیه» هم‌تبار اعضای دیگر مجموعه «بکری» است که در آسمان پنجم نام «المزینه» را آورده‌اند. طبعاً هم «المزینه» و هم «المنیره» از زمره همان نام‌های ساخته‌شده با صفات عربی است که تنها در چهار متن هم‌تبار خانواده «بکری» دیده می‌شوند.

غیر از منابع فوق، تنها یک منبع است که نام آسمان پنجم را «ریعا» نگذاشته و آن «عرائس ۲» است که این آسمان را «طفطاف» نامیده است. چنان‌که پیش‌تر گفتیم، «عرائس ۲» نامعمول‌ترین نقل روایت را دارد و از آسمان پنجم تا هفتم، ضبط‌های آن منحصر به فرد است.

۲-۶-۲-۲ دفنا

در تلمود، نام آسمان ششم، ماخون/ماکون است (מַכּוֹן). این نام در تورات به صورت «מַכּוֹן» (mākōn) دیده می‌شود که هم‌ریشه و هم‌معنا با «مکان» عربی و همچنین به معنای «پایه تخت سلطنت خدا» است (کولر و

۲-۲-۷- عربی (ضبط صحیح از نظر ما: عربی)

۱. در وضعیت ساخت‌مند (Construct state) یعنی وقتی که کلمه به‌لحاظ نحوی «مضاف» باشد، صورت مفرد واژه به دو شکل **עברות** / **עברת** (šār'bōt) دیده شده است (رک: مایر و همکاران، همان).

این نام از مأخذی آرامی وارد این روایت شده باشد. در میان منابع مورد بررسی ما، غیر از عربیا و صورت‌های مصحّف آن، نام‌های دیگری را می‌بینیم از جمله «عالیه» (در «تستری» و «مییدی») و «لامعه» (در خانواده «بکری») که صفات عربی هستند.^۱ در «کساق.ت»، «علیا» را می‌بینیم که با توجه به جدول ترتیب نام آسمان‌ها (رک: ذیل) و هم‌تباری این متن با سایر زیرمجموعه‌های «کسائی»، به نظر می‌رسد که تحریف «عربیا» باشد. به همین ترتیب «عجرمیا» را هم در «کساق.د.ب» حاصل تحریف «عربیا» دانسته‌ایم. «عجما» در میان منابع حدیثی شیعه به «عجرمیا» نزدیک است و این احتمال وجود دارد که صورت تحریف‌شده «عربیا» باشد. در «قشیری» و «شرف ۲» آسمان هفتم به ترتیب «مرشمعو» و «شمعوا»^۲ نامیده شده که اصل این واژه را نمی‌دانیم. روایت شاذ «عرانس ۲» نیز نام فرشته‌ای را (اسحاقاقل) بر آسمان هفتم نهاده است و به نظر می‌رسد که ضبط‌های غریب و ترتیب عجیب نام آسمان‌ها در این منبع حاصل خلط عناصر مختلف روایت با یکدیگر در مأخذ ثعلبی بوده باشد.

۳- جمع‌بندی و تبارشناسی نقل‌ها

بنابر جدول دگرسانی نام آسمان‌ها که پیش از بخش تحلیل زبان‌شناختی نام‌ها آمد، در منابع مورد بررسی مان قریب به ۲۷۰ ضبط برای نام آسمان‌ها یافت شد که بسیاری دارای تصحیف و تحریف است. در بخش پیشین (تحلیل زبان‌شناختی نام‌های جدول)، ما گونه‌های مصحّف و محرّف و متفاوت هر نام را تشخیص دادیم و آن‌ها را با نام‌های روایت تلمود و برخی منابع یهودی دیگر مقایسه کردیم. با صرف نظر از صورت‌های مصحّف و محرّف و متفاوت، و نیز براساس شکل ضبط‌ها و شماره آسمان آن‌ها، و با مقایسه این ضبط‌ها با نام آسمان‌ها در منابع یهودی، ۲۶ نام متمایز را تشخیص داده‌ایم. به عبارت دیگر، طبق تشخیص ما تمام ضبط‌های جدول دگرسانی یا عیناً ضبط همین ۲۶ نام است یا گونه‌های متفاوت یا محرّف/ مصحّف آن‌ها. از این ۲۶ نام، ۱۸ نام در بیش از یک منبع تکرار شده، و ۸ نام تنها در یک منبع آمده است. همچنین در جدول زیر، منابع را براساس شباهتشان در ترتیب نام آسمان‌ها مرتّب کرده‌ایم. برای اشاره به ۱۸ نامی که در بیش از یک منبع آمده بود، از حروف الفبای انگلیسی استفاده کردیم، به ترتیب زیر:

رقیع^۳ (A)، ارفلون^۴ (B)، قیدوم (C)، ماعون (D)، دیعا (E)، رقتا (F)، عربیا (G)، ماروم (H)، هیعون (I)، عروس (J)، عجم (K)، عالیه (L)، غزریون (M)، مزینه (N)، زاهره (O)، خالصه (P)، لامعه (Q)، شمعو (R).
چنان که در بخش پیشین بحث کردیم، افزون بر ۲۶ نام اصلی که تشخیص داده‌ایم، ۱۵ نام دیگر نیز در منابع آمده که ممکن است حاصل تحریف ۲۶ نام اصلی باشد، اما تشخیص قطعی این امر به دلیل تفاوت زیاد در

۱. اللامعه در عمجه زاده احتمالاً محرّف همین اللامعه است.

۲. الف پایانی در «شمعو» الف وقایه یا الف فارقه است که آمدنش پس از واو نشان می‌دهد که کلمه مختموم به مصوّت «ū» است.

۳. باید متذکر شویم که «رقیعا»، «برقع»، «برقیع» و «برقیعا» را گونه‌های دیگر «رقیع» دانسته‌ایم و آن‌ها را از «رقیع» متمایز نکرده‌ایم.

۴. باید متذکر شویم که «فیلون» در عرائس را گونه دیگر «ارفلون» دانسته‌ایم.

صورت املایی یا آوایی این ۱۵ نام ممکن نیست. در جدول ذیل، این ۱۵ نام را همانند ۸ نام اصلی منفرد، عیناً ذکر کرده، و صورت محتملاً اصلی آن‌ها را در مقابلشان و در پرانتز نمایش داده‌ایم. همچنین، در آخرین سطر جدول که با فاصله‌ای نسبت به سایر سطور آمده، نام آسمان‌ها در تلمود را آورده‌ایم. در تبارشناسی، ذکر گونهٔ روایت هم اهمیت دارد. بنابراین، در مقابل نام منابع، نام گونهٔ روایت را در پرانتز آورده‌ایم.

جدول ۳: تبارشناسی ضبط‌های نام آسمان‌ها در منابع

حدیثی سنی، تفسیری عربی، سور، شرف ۱ (سلمان)	A	B	C	D	E ^۱	F	G
ربغوزی (اسناد نامذکور، شبهه به سلمان)	A	B	C	بخون (D)	رققا (E)	F	G
ایلخانی (ابن عباس)	A	B	C	D	عیدون (بدون نقطهٔ یاء) (C)	M	G
شرف ۲ (اسناد از سلمان، شبهه به ابن عباس)	A	B	C	D	E	M	R
قشیری (ابن عباس)	A	بتینا/تینا	زیلون	D	شقین	M	R
کساق.ج.ق.د.ا، م.ر.، ع.ا.ع.ل. (آمیخته)	A	C	D	B	E	F	G
کساق.د.ب (آمیخته)	A	قفلون (C)	D	B	E	F	عجرمیا (G)
کساق.د. (آمیخته)	A	مدور (C) یا C	D	B	E	F یا الزهرا	G
کساق.ت (آمیخته)	A	قیود (C)	D	B	E	F	علیا (G)
عرانس ۱ (سلمان)	A	C	D	B	لاحقون (I)	J	A
روض (آمیخته)	A	C	D	B	-	J	A
میبدی (آمیخته)	-	C	D	B	حیقوم (I)	J	L
تستری (آمیخته)	A	C	D	B	صقوم (I)	J	L
حدیثی شیعه (شیعی، نزدیک به آمیخته)	A	C	H	B	(C) I	J	(G) K
عمجه زاده (ابن عباس)	A	C	ماکون (D)	O	N	P	Q
ایاصوفیه (ابن عباس)	A	D	N	O	المنبره (N)	P	Q
تاریخ تیمور و پاریس (ابن عباس)	-	D	N	P	O	-	Q
عرانس ۲ (آمیخته)	دیناج	E	A	B	طفطاف	سمساق	اسحاقائل

۱. با صرف نظر از ضبط «حمرايعا» در هیئه.و.

البدء (سلمان)	A	-	-	-	-	-	-
تلمود	B	A	شحاقیم	زبول	D	ماکون	عربوت (G) ^۱

از این جدول اطلاعات مهمی درباره تبارشناسی روایت در منابع، صرفاً در مورد عنصر نام آسمان‌ها، می‌توان به دست آورد. مثلاً تمام منابع دارای ضبط سلمان، در ضبط نام‌ها امانت‌دار بوده و اختلاف قابل توجهی بین آن‌ها دیده نمی‌شود. در حالی که روایت ابن عباس با صورت‌ها و ضبط‌های بسیار متنوع و گوناگون نقل شده است. تنها موارد استثنا در مورد امانتداری منابع روایت سلمان، شرف ۲ و عرائس ۱ است. در شرف ۲، اختلاف ضبط را یا باید حاصل تصرف/ لغزش راوندی حین ترجمه، و یا تصرف نسخه عربی در دست راوندی از شرف ۱ دانست. در هر دو صورت، گرایش ضبط‌های «شرف ۲» به ضبط‌های روایات ابن عباس یا آمیخته، مبین سلطه و محبوبیت روایت ابن عباس در قرن ششم هجری است. ضبط‌های عرائس ۱ را هم به‌طور مشابه، یا باید حاصل تصرف ثعلبی در روایت، یا تصرف منبع مورد استناد او دانست. جالب آن که «عرائس» نیز متعلق به قرن ششم است. در تأیید فرضیه رواج روایت ابن عباس از قرن ششم در فارسی، باز می‌توان به «روض» و «میبدی» اشاره کرد که دو متن تفسیری فارسی متعلق به قرن ششم است و روایتی آمیخته، بسیار شبیه به روایت متون قصصی و خصوصاً «تستری»، ارائه کرده‌اند. این در حالی است که نقل «سور» که آن هم متن تفسیری فارسی، ولی متعلق به قرن پنجم است، روایت سلمان را آورده، نه روایات ابن عباس و آمیخته را.

نکته بسیار مهم دیگر این است که ضبط و ترتیب نام آسمان‌ها در مجموعه «کسای» شباهت بسیار زیادی به روایت سلمان دارد. از آنجا که در بین منابع ما، «کسای» کهن‌ترین منبع نقل روایت ابن عباس است، معلوم می‌شود که نقل این منبع نزدیک‌ترین صورت به روایت اصیل ابن عباس است و در نقل منابع دیگر از روایت ابن عباس تغییر و تحریف بسیار رخ داده است.

از نتایج مهم دیگر آن است که منابع غیرقصصی بیشتر به روایت سلمان گرایش داشته، در حالی که منابع قصصی عمدتاً روایت ابن عباس را نقل کرده‌اند. این امر دلیل چنین تنوع و اختلاف گسترده‌ای را در ضبط‌های روایت ابن عباس توضیح می‌دهد.

اکنون براساس جدول فوق، می‌توانیم تبارشناسی روایت را بدین ترتیب بازنمایی کنیم:^۲

خانواده اول: شامل منابع حدیثی سنی، تفسیری عربی، «سور»، «ربغزی»، «شرف ۱»، «شرف ۲» و

۱. از آنجا که نام آسمان هفتم تلمود (عربوت) را با نام «G» در منابع اسلامی مرتبط دانسته‌ایم، جلوی «عربوت»، «G» را در پرانتز گذاشته‌ایم.
 ۲. با توجه به تصحیفات و تحریفات گسترده نام آسمان‌ها در منابع، عدم دسترسی ما به اکثر دست‌نوشته‌های منابع و عدم بررسی روایات یهودی غیرتلمودی در این پژوهش، ضبط‌های مصحف و محرف را در این تبارشناسی لحاظ نکرده‌ایم (بدیهی است که اگر ضبط محرف/ مصحفی در نسخه مادر متنی آمده باشد، احتمال ظهور آن ضبط غلط در نسخه‌های هم‌تبار بیشتر می‌شود). با این حال، همین تبارشناسی فعلی هم متضمن نتایج بسیار سودمندی است. امید است که در پژوهش‌های بعدی در مورد این روایت، تبارشناسی دقیق‌تری برای منابع اسلامی دارای این روایت براساس همه عناصر آن ارائه شود.

«ایلخانی» است. جز «شرف ۲» و «ایلخانی» همه منابع این گروه مأخذ مشترک واحدی داشته‌اند. «شرف ۲» در آسمان پنجم و ششم، و «ایلخانی» در آسمان ششم قطعاً از متن «قشیری» که خود به‌تنهایی خانواده جدایی را تشکیل می‌دهد (خانواده دوم) تأثیر گرفته‌اند. «ایلخانی» در آسمان پنجم نیز با همه اعضای خانواده اول و دوم اختلاف دارد. این اختلاف احتمالاً یا ناشی از خطا در ضبط و یا حاصل تأثیر متن از خانواده دیگری است (مثلاً خانواده چهارم، نک: ذیل). گفتنی است که جز ایلخانی و ربغوزی که اولی روایت خود را از ابن عباس گرفته و دومی ذکری از سند روایتش به میان نیاورده، همه اعضای دیگر این خانواده روایت سلمان را نقل کرده‌اند.

خانواده دوم: فقط شامل «قشیری» است. نام دو آسمان (یعنی «شحقین» و «بتیتا») منحصر به این منبع است و در خانواده‌های دیگر دیده نمی‌شود. آسمان پنجم (M) را در «شرف ۲» و «ایلخانی»، و آسمان ششم (R) را فقط در «شرف ۲» می‌بینیم که مبین تأثیرپذیری «شرف ۲» و «ایلخانی» از «قشیری» است. اما از طرف دیگر، ضبط و ترتیب آسمان‌های اول و چهارم در «قشیری»، احتمالاً می‌تواند دال بر تأثیرپذیری این متن از خانواده اول، و یا وجود منبعی مشترک بین خانواده اول و خانواده «قشیری» باشد. شباهت «قشیری» و «ایلخانی» عجیب نیست، زیرا هر دو روایت ابن عباس را نقل کرده‌اند.

خانواده سوم: شامل تمام مجموعه «کسای» است؛ این خانواده تفاوت اندکی با خانواده اول دارد: ترتیب آسمان‌های دوم - سوم - چهارم خانواده اول، در آن به‌صورت سوم - چهارم - دوم درآمده است. همه اعضا در این خانواده ترتیب یکسانی را ارائه کرده‌اند. تنها «کساع.د» برای ششم (همچنین شاید برای آسمان) در کنار نام‌های مشترک خانواده، نامی عربی‌الاصل هم آورده که احتمالاً مبین تأثیرپذیری آن از منابع دیگری است.

خانواده چهارم: شامل «عرائس ۱»، «روض»، «مبیدی»، «تستری»، و منابع حدیثی شیعه است. نام‌های «H»، «I»، «J»، «K» و «L» خاص این خانواده است. «عرائس ۱» و «روض» ترتیب یکسانی دارند، با این تفاوت که «روض» نام آسمان پنجم را ذکر نکرده است. به نظر می‌رسد تکرار نام آسمان اول برای آسمان هفتم در «عرائس ۱» و «روض»، ناشی از سهوی در منبع مشترک بین این دو بوده باشد؛ امری که در اعضای دیگر این خانواده به چشم نمی‌خورد. از طرف دیگر، «تستری» و «مبیدی» هم ترتیب تقریباً یکسانی دارند، با این تفاوت که «مبیدی» نام آسمان اول را نیاورده است. منابع حدیثی شیعه، اگرچه اشتراک زیادی با سایر اعضای این خانواده دارند،^۱ در دو آسمان سوم و هفتم هیچ اشتراکی با چهار عضو دیگر ندارند؛ منابع حدیثی شیعه در آسمان سوم نامی توراتی دارند (= ماروم) که فقط در همین منابع دیده شده و سایر خانواده‌ها و حتی اعضای همین خانواده چهارم نیز آن را ندارند. آسمان هفتم منابع حدیثی شیعه هم، چنان‌که بحث کردیم، احتمالاً حاصل تحریف «عربیا» است که نام آسمان هفتم خانواده اول و دوم است. روایت خانواده چهارم به روایت معمول خانواده سوم بسیار نزدیک است؛ چهار عضو آن (غیر از منابع حدیثی شیعه) تنها در سه آسمان پنجم و ششم و هفتم با خانواده سوم مغایرت دارند. اگر «عجما» در آسمان هفتم منابع حدیثی شیعه را محرف «عربیا» بدانیم، این منابع

۱. در این موارد: «A» (اول)، «C» (دوم)، «B» (چهارم)، «I» (پنجم)، «J» (ششم).

هم تنها در سه آسمان (سوم و پنجم و ششم) با خانواده سوم مغایرت خواهند داشت. **خانواده پنجم:** شامل تمام مجموعه «بکری» است. نام‌های «N»، «O»، «P» و «Q» خاص این خانواده است. «تاریخ تیمور» و «پاریس» از حیث ضبط و ترتیب نام‌ها یکسان‌اند. «عمجه‌زاده» تفاوت بیشتری با سه عضو دیگر دارد و تأثیری از خانواده سوم گرفته است (به دلیل نام آسمان دوم و سوم آن). همچنین، چه نام «ماکون» را در این منبع حاصل تحریف «ماعون» بدانیم چه نه، به نظر می‌رسد که ذکر این نام برای آسمان سوم به تأثیر از خانواده «کسایی» بوده باشد. اگر از «ماکون» صرف نظر کنیم، احتمال قرابت این منبع با خانواده اول هم مطرح می‌شود. «ایاصوفیه» در این خانواده چیزی ما بین «تاریخ تیمور/ پاریس» و «عمجه‌زاده» است. **خانواده ششم:** شامل «عرائس ۲» است. تنها نام سه آسمان آن در بقیه منابع آمده است و از حیث ترتیب، فقط در آسمان چهارم با بقیه منابع هماهنگی دارد (با خانواده سوم و چهارم). «عرائس ۲» تنها نقلی است که نام آسمان اولش «رقیع» نیست.

در اینجا تنها یک منبع باقی ماند که برای آن هیچ خانواده‌ای تعیین نکرده‌ایم؛ یعنی «البدء»؛ زیرا فقط شامل نام آسمان اول است. از این‌رو، نمی‌توان قطعاً خانواده آن را تعیین کرد. اما با توجه به این که «البدء» روایت سلمان را نقل کرده و قبل از قرن ششم هم تألیف شده، احتمالاً ضبط‌های منبعی که روایت را از آن نقل کرده، با خانواده اول یکسان بوده است.

چنان که می‌بینیم، اگرچه نام‌های روایت مورد بررسی ما شباهت زیادی با نام‌های تلمود دارد، مشخص است که هیچ‌کدام از نقل‌های این روایت مستقیماً از تلمود گرفته نشده است؛ زیرا ترتیب آسمان‌هایشان با آن تفاوت دارد، و همچنین بسیاری از نام‌های آن‌ها غیرتلمودی است. اما از طرف دیگر، دو آسمان تلمود را (شحاقیم و زبول) منحصرأ در «قشیری» می‌بینیم و یک نام توراتی (یعنی ماروم) را منحصرأ در منابع حدیثی شیعه. همچنین، ممکن است که نام «ماکون» در «عمجه‌زاده» هم نام تلمودی باشد. بنابراین، می‌توان به وجود روایات شفاهی یهودی به عنوان مأخذ ورود این نام‌ها به نقل‌های روایت مورد بررسی مان فکر کرد. به عبارت دیگر، می‌توان پرسید که: «آیا روایت اسلامی مورد بررسی در این پژوهش را باید مصداق اسرائیلیات دانست؟» برای پاسخ به این پرسش، بد نیست که درباره سندهای این روایت در منابع حدیثی بحث کنیم. ما در ادامه نشان می‌دهیم که روایت دارای نام آسمان‌ها در بسیاری از منابع حدیثی معتبر نقل نشده، و از منظر علوم حدیثی «ضعیف» محسوب می‌شود. از طرف دیگر، اختلاف قابل توجه روایت حدیثی شیعی و سنی با هم، و قرابت روایت شیعی با منابع قصصی، احتمال موضوعه بودن این روایت، یا حداقل بخش‌هایی از آن - مثلاً نام برخی آسمان‌ها - را افزایش می‌دهد.

۴- اسندهای حدیث

در اینجا ما با بررسی سندهای روایت، به دنبال نشان دادن صحت و ضعف آن هستیم. در اینجا هم به جهت

اختصار^۱ و هم به دلیل اهمیت بیشتر منابع حدیثی، تنها به بررسی سند همین منابع پرداختیم و برای تکمیل بحث در مواردی منابع دیگر را هم در بررسی وارد کرده‌ایم.

منابع حدیثی سنی و نیز منابع تفسیری عربی: چنان که پیش‌تر دیدیم، «هیئة» و «الدر» روایت واحدی را که تخریج ابوالشیخ [اصبهانی] از سلمان فارسی است به صورت روایتی از قول سلمان آورده‌اند (که طبعاً در دیدگاه شیعی نمی‌توان آن را «حدیث» خواند). سیوطی در «هیئة» سند آن را بسیار سست دانسته است. نسفی نیز همین روایت را از قول سلمان - بدون ذکر سند یا توضیحی درباره آن - آورده است. صورت کامل سند این روایت، همراه با متن آن در «العظمة» ابوالشیخ اصبهانی آمده است. تقریباً تردیدی نیست که سیوطی روایت را از همین منبع گرفته و احتمالاً در مورد نسفی هم همین طور باشد. سلسله روایت در سند «العظمة» چنین است:

احمد بن محمد > ابن البراء > عبدالمنعم > پدرش > وهب [بن منبه] > ابوعثمان نهدی که از سلمان درباره خلق سماوات و عجایب آن‌ها پرسیده و سلمان جواب او را داده، که این جواب همان روایت مورد نظر ماست.

اولاً باید توجه داشت که روایت در این منابع از معصوم نقل نشده، و به نظر می‌رسد که سلمان پاسخ «ابوعثمان نهدی» از جانب خود داده است، که در این صورت این روایت را از منظر شیعی نمی‌توان «حدیث» خواند. ثانیاً وجود نام وهب بن منبه در سلسله روایت این حدیث به تنهایی کافی است که در صحت آن تردید کنیم. باید توجه داشت که در «البدء»، «سور» و «عرائس»^۱ نیز روایت از قول وهب نقل شده است. بنابراین، احتمال زیادی وجود دارد که این حدیث، یا بخش‌هایی از آن از جمله نام آسمان‌ها، از زمره جعلیات یا اسرائیلیات باشد که از قول وهب بن منبه وارد منابع حدیثی شده است.

منابع شیعی: «خصال» و «علل» و «عیون» سند حدیث را به طور کامل آورده‌اند و «روضة» بدون ذکر سند، آن را از امام رضا(ع) نقل کرده است. سه منبع نخست سند را مثل هم و با تفاوت‌های بسیار جزئی در ذکر نام بعضی راویان آورده‌اند (مثلاً ابوعبدالله محمد بن عبدالله [بن احمد] بن جبلة الواعظ؛ که «علل» و «عیون»، «احمد» را آورده و «خصال» نیاورده است). نام روایت در این سند به ترتیب ذیل است:

ابوالحسن محمد بن عمرو بن علی بن عبدالله البصری در ایلاق > ابوعبدالله محمد بن عبدالله بن احمد بن جبلة الواعظ > ابوالقاسم عبدالله بن احمد بن عامر الطائی > پدرش (احمد بن عامر الطائی) > علی بن موسی الرضا > موسی بن جعفر > جعفر بن محمد > محمد بن علی > علی بن الحسین > حسین بن علی > ابوالحسن محمد بن عمرو البصری که در ایلاق می‌زیسته، استاد شیخ صدوق بوده است و از او در «خصال» روایات زیادی نقل شده است (غلامعلی، ۱۳۹۳: ۱۶۷). احمد بن عامر طائی هم از اصحاب امام رضا(ع) بوده است

۱. بررسی سندهای روایت ابن عباس به دلیل تعدد نقل‌ها از حوصله این مقاله خارج است.

که پسرش از او روایاتی نقل کرده است. اما در این میان ابو عبدالله محمد بن عبدالله بن احمد بن جبلة الواعظ، فرد چندان شناخته شده‌ای نیست. علی نمازی شاهرودی، در مستدرکات علم رجال/الحديث، نام او را در زمره روایانی آورده که در آثار مهم رجالی نامشان نیامده و تعدادی حدیث را که او از راویانشان بوده ذکر کرده است (نمازی شاهرودی، ۱۴۱۵ق، ج ۷: ۱۲۴). در مجموع می‌توان احتمال داد که معروف نبودن او روایت را تا حدودی ضعیف کند. آنچه تقریباً مسلم است این است که اختلافات بسیار در نقل‌های این روایت، ناشی از دستبرد روات و کاتبان در آن‌هاست و تأثیر روایت یهودی در شکل این نام‌ها بسیار محتمل به نظر می‌رسد.

۵- نتیجه‌گیری

در پژوهش حاضر، نام‌های آسمان‌ها را در نقل‌های دارای نام هفت آسمان بررسی کردیم و حداقل ۲۶ نام مجزاً برای آسمان‌های هفتگانه در بیش از ۲۰ منبع شامل متون حدیثی، تفسیری، تاریخی، قصص الانبیاء، معراج‌نامه و سیره یافتیم. نقل‌های این روایت را، با توجه به سند و موضوع و ساختار آن‌ها، به سه دسته روایت خلق سماوات سلمان، روایت معراج ابن عباس و روایت آمیخته ابن عباس و سلمان تقسیم کردیم. سپس نشان دادیم که روایت سلمان که احتمالاً اصیل‌ترین نقل روایت است، عمدتاً در متون غیرداستانی به کار رفته و همین امر سبب شده تا دارای کمترین میزان تغییر و تصرف در ساختار روایت، و نیز در ضبط نام آسمان‌ها باشد. این در حالی است که روایت ابن عباس و روایات متأثر از آن (یعنی روایات آمیخته) عمدتاً در متون داستانی (شامل کتب قصص الانبیاء و معراج‌نامه‌ها) ظاهر گردیده، و همین امر سبب شده تا تنوع و اختلاف بسیار زیادی بین نقل‌های این دو نوع روایت ایجاد شود. در قدم بعدی، با بررسی متون فارسی، نشان دادیم که تفسیر سورآبادی در قرن پنجم، نخستین متن فارسی، و حتی نخستین متن تفسیری (در میان تفاسیر فارسی و عربی) است که یکی از سه گونه روایت را نقل کرده است (یعنی روایت سلمان). با این حال، ظهور این روایت در تفسیر سورآبادی ظاهراً نتوانسته باعث رواج آن در متون فارسی پس از خود شود. در واقع، از قرن ششم به بعد است که با ورود نقل‌های روایت ابن عباس یا روایات آمیخته، به متون فارسی و این بار نیز از طریق متون تفسیری، روایت دارای نام هفت آسمان با اقبال نویسندگان فارسی‌زبان مواجه می‌شود. پس از تبارشناسی روایت در منابع اسلام، امکان قضاوت در مورد ضبط نام آسمان‌ها در متون، و تشخیص صورت‌های اصیل از صورت‌های محرّف و مصحّف، تا حدّ زیادی ممکن شد. بنابراین، در بخش دوم پژوهش حاضر به بررسی زبان‌شناختی ضبط نام آسمان‌ها در منابع اسلامی و مقایسه آن‌ها با منابع یهودی و خصوصاً تلمود بابلی پرداختیم و شباهت ضبط نام‌ها و در مواردی ترتیب آسمان‌ها را با روایت تلمود نشان دادیم. آن‌طور که بحث کردیم، ساختار کلی روایت، خصوصاً گونه روایت سلمان، با ساختار روایت کیهان‌شناختی تلمود درباره ساختار آسمان‌ها، شباهت قابل‌توجهی دارد. ما نشان دادیم که این شباهت افزون بر ساختاری کلی، در نام بعضی از آسمان‌های این دو روایت نیز دیده می‌شود. بحث کردیم که برخی نام‌ها در گونه‌های مختلف روایت اسلامی، احتمالاً اصلی آرامی دارند و همچنین نام برخی آسمان‌ها در بعضی نقل‌های

روایات ابن عباس یا آمیخته، مأخوذ است از برخی صفات و واژگان عبری برای آسمان که در عهد عتیق آمده است. همه این‌ها می‌تواند دلالت کند بر این که گونه‌های مختلف روایت نام هفت آسمان، یا به‌تمامی و یا تا حدی، متأثر از روایات کیهان‌شناختی یهودی بوده و به عبارت دیگر، از زمره اسرائیلیات است. با توجه به بحثی که درباره ضعف سندهای روایت دارای نام هفت آسمان در منابع اسلامی کردیم، فرضیه اخیر بسیار محتمل به نظر می‌رسد. نهایتاً از نتایج مهم این پژوهش، ارائه صورت‌های اصیل ضبط برخی از نام‌های آسمان‌ها براساس منابع یهودی و نیز تأکید بر اهمیت مطالعات تطبیقی روایات اسلامی و یهودی بوده است.

تصاویر

ریس ایشان و خیا بیل هاسمان هفتم او نور نام آن عزیزا قدماء ایشان
 فرشتگان آن بر صورت آدمی ریس ایشان نور یا بیل هاسمان هفتم زمین
 او چی فی کل سما امرها و و چی کرد در هر اسمانی فرمان در کد
 آن بر دو معنی یکی و او چی فی اهل کل سما امره ایاهم سما بر هر ایشان
 اراد دیگر معنی دیگر فی کل سما احوالها اینجا فعل ایشان طول
 گفت خلق الارض فی یومین زمین را در دو روز افریدم و گفت طعام ایشان
 سبع سموات فی یومین هفت اسمان را در دو روز دیگر افریدم سبع شارب
 و گفت و قدر فیها اقواتها فی اربعة ایام تقدیر آن کی در ایشان تقدیر
 زمین است چهار روز کردم جمله این هشت روز باشد
 بای دیگر گفت خلق السموات و الارض و ما بینهما فی ستة
 ایام اسمانها و زمین و آنچه میان آنست در شش روز
 افریدم نه این تناقض بود گویم خدای تعالی زمین را
 در دو روز افرید اسمانها را در دو روز افرید و احوال زمین
 را در دو روز تقدیر کرد و آنچه گفت فی اربعة ایام مراد از آن
 تقدیر زمین و احوال زمین است جو افریدن و تقدیر زمین
 در چهار روز بود و افریدن اسمان در دو روز بود و جمله
 آن شش روز بود چنانکه در آن آیت گفت خلق السموات
 و الارض و ما بینهما فی ستة ایام و هیچ تناقض لازم نیاید

بسم الله الرحمن الرحيم حديث المعراج
حدثنا ابو الحسن عن عمر بن مسعود بن علي الغفاري عن ابن عباس رضي الله عنهما
قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم بينما انا بين النائم واليقظان بين الصفا
والمروة في ليلة مظلمة مدحمة ذات رعد وبرق اذ هبط علي الامين جبرائيل علمه
في الخلقه التي خلقها الله علي جبهته سلطان بليغان بالنور مكتوبان لا اله الا الله
محمد رسول الله له سبع اية جناح من البياقوت الاحمر ما بين الجناح الي الجناح
مسيرة الف عام وقال لي جبرائيل قم يا نبي فانتهت من نومي فزعاناهي عونا
فاعتقني وقبل ما بين عيني وقال لي قم واشدد عليك ثيابك وثبت قلبك فانك
تريد تناجي ربك من لا تاخذه سنة ولا نوم فقلت من انت برحمه الله فقال نا
جبرائيل فقلت جبرائيل ابي قد حدث امر وحي قد نزل امر وعد حضر
فقال يا محمد لا وحي نزل ولا امر حدث ولا وعد حضر لك قم يا جبرائيل الله فقلت
تريد تناجي من لا تاخذه سنة ولا نوم فقال النبي صلى الله عليه وسلم
لما سمعت ذلك من جبرائيل انتهت من نومي فزحمت سرا وشددت علي
ثيابي قال ابن عباس قلت فلما اى واهى يا رسول الله وما طانت تشاك
في تلك الليلة قال بردتن عيانتني انزرت بواحدة وارديت بالآخري قال
النبي صلى الله عليه وسلم ثم اتبعت جبرائيل علمه فالتفت عن عيني راذا بالامر
يقودها جبرائيل فاذا علي دابة لا تشبه دوابهم هله بل تكون فوق الحمار ودون
البغل مضيه الوجه وجهه كوجه الادميين وخذها كخذ الفرس وهي دابة من
من الدنيا وما فيها عرفها من اللؤلؤ الرطب منسحج بقضبان البياقوت قد ملأ بالنور
واذا منها في الزمرد الاخضر وعيناها مثل العنكب الدري تتوقد لها شعاع كشعاع
الشمس شهلا ملقاه حمله عقله صفحتها اليسرى طريقة من ذهب وطريقة من فضة
وعيناها وخذها وظهرها من انواع الجواهر يجمع ظهرها كأنه كوكب دري في السما

۲۴

أَنَّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ كَانَتَا رَتْقًا فَفَتَقْنَاهُمَا قَوْلَ تَعَالَى الَّذِي خَلَقَ
 سَبْعَ سَمَاوَاتٍ وَمِنَ الْأَرْضِ مِثْلَهُنَّ يَوْمَئِذٍ يَكُونُ الْأَرْضُ كَالْعِهْدِ الْعَلِيِّ
 أَوَّلُهَا نَوَافِلُ الْأَرْضِ الْأَرْضُ مِمَّا دَاوَالِ الْجِبَالِ وَأَقَادَ قَوْلِهِ تَعَالَى الْجِبَالُ
 أَرْضُهَا نَوَافِلُ الْأَرْضِ وَجَلَّ قَوْلُهُ عَزَّ وَجَلَّ قَوْلُهُ الَّذِي كُنْتُ بِرَأْسِ الْقَوْمِ
 وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ خَبَرًا فَكُلُّهُ رِجْسٌ كُنْ كَوَلَدِ رِجْسٍ بِرَأْسِ
 دُشْمَنِهِ كُنْ أَيْ كُنْ فِي بَرَاتِنِي فَكُلُّ الْأَرْضِ بِرِجْسٍ كُنْ كَوَلَدِ رِجْسٍ بِرِجْسٍ
 قُوتِ لَارِنِي فَرِشْتَه لَارِنِي بِرَاتِنِي جَسَارْتَه كُنْ سَفَلَارِنِي بِرَاتِنِي بُولَاقِ لَارِنِي
 جِقَارِدِي بِخَاجَلَا سَلِ أَوْتِ بِمِ لَارِنِ أَوْتِ دُورْدِي رُوزِ لَارِنِ قِسْمَتِ قِبَلِكِ رِجْسِ كُنْ
 أَوْجَاحِ تَمِغِ بِرَاتِنِي رَحْمَتِ وَعَذَابِ فَرِشْتَه لَارِنِي بِرَاتِنِي حُورِ لَارِنِي بِرَاتِنِي أَوْتِ
 كُورِ أَوْتِ بِرَاتِنِي رِجْسِ كُنْ نَارِ سَابِرِ قَادِي قِغِ نَاكِلِ لَارِنِي مِیْنِ حُورِ جَانِ كُوزِ بِرِجْسِ
 أَجْغَنِجَا بِرَاتِنِی رَاغِی بَارِ دِی الَّذِی كُنْ دَابِرَاتِنِی أَوْتِ لَارِنِ قَا
 تَعْلِیمِ قِبَلِی مَن قَادِرِ لِقِیمِ بِرَاتِنِی قَالِشِ قِیَاسِ مَن سَبِ لَارِ مَاعِجِرِ لِقِیمِ بِرَاتِنِی
 رِغْوَقَادِیْنِ أَفْرُوقِ بِرَاتِنِی قِیَمِ قَوْلِهِ تَعَالَى الْعَجَلَةَ مِنَ
 الشَّيْطَانِ النَّارِ مِنَ الرَّحْمَنِ حَفَّتِ السَّمَاوَاتُ أَيْلَاقِ كُورِ دَابِرَاتِنِی

زمرہ دین ترور آتی رفیعاً فرشتہ لاری او ذصور تلغ اولوغ لاری اسماعیل آتلغ اکینچ ق
 کوک کویش دین ترور آتی آرفون فرشتہ لاری بعد کوب صور تلغ الف لاری رقبایل آتلغ
 او جوئج ق کوک قزل یاقون دین ترور آتی قیدم فرشتہ لاری بود صور تلغ الف لاری
 کوکبایل آتلغ تور توئج ق کوک اردونیک نجو دین ترور آتی ماغون فرشتہ لاری آط
 سمور تلغ الف لاری بویا بیل آتلغ باشج ق کوک قزل التوندین ترور آتی رتقا فرشتہ لاری
 حور صور تلغ الف لاری سفطبا بیل آتلغ التسج ق کوک سادوغ یاقون دین ترور آتی
 دونا فرشتہ لاری دنان صور تلغ الف لاری بوغبایل آتلغ بدینج ق کوک نور دین
 ترور آتی عینا فرشتہ لاری آدمی صور تلغ الف لاری نوربایل آتلغ **حفت الارضین**
 ابک ق براتی رکاترور عقیم آتلغ یل اولنا یمیش مینک بر وندوق بر لاکما بیر بر وندوق
 یمیش مینک فرشتہ الکیندا اکینچ ق بر آتی جلد و ترور انیک اجیندا تمع جید ان
 لاری بار فراتفاک قوز وند لاری سوکو منکر لیک نکما بیر بور وندوق دالتی یوز الشمس
 ارقا نکما بر ارقا سیدالتی یوز الشمس باش نکما بیر باشنداالتی یوز الشمس اغولغ
 اولما اول اولما لار وایر سیدین دنیا کا اید سادینیا خلق قغ اولکا بلدرادی
 او جوئج ق براتی عرفه ترور انیک اجیندا تمع اوروم لاری بار نکما بری قاف
 مانغندین الف لاق تور توئج بر آتی خرنا ترور انیک اجیندا تمع ^{بلان} لاری بار نکما

بیر بلان

عمجه زاده، ق ۷، برگ ۲۷ر

جَاوَنَا أَهْلَ السَّمَاءِ الْمَأْلُومَ فَاسْتَهَيَّتْ إِلَيْهَا أَسْرَعَ مِنْ لَحْجِ النَّبِيِّ
 وَهِيَ مَسَافُهُ خُمْسِيَايِهِ عَامٍ وَسَمَحَهَا كَذَلِكَ مُقَامَلَتُهَا وَإِذَا فِي
 مِنْ تَحَاتُّبٍ يُبَالِكُهَا مَا كَوْنُ فَصَحَّتْ جِهْرِيكَ بَابُهَا فَلَحَاءَ مَلَكٍ
 مِنْ خُدَّائِهَا وَهَلْ مَنْ قَالَ أَنَا جِهْرِيكَ مَا وَنَ مِنْ مَعَكَ
 قَالَ تُحَدِّثُ مَا أَوْ بَعَثَ يُحَدِّثُ مَا مَعَهُ قَالَ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ
 ثُمَّ نَزَّحْنَا النَّابَ فَدَخَلْتُ قَرَأْتُ فِيهَا أَمَلًا عَلَيْهِمْ
 هَيْئَةً عَظِيمَةً فَسَأَلْتُ عَنْ ذَلِكَ قِيلَ بِعِدَاةٍ قُلْ هُوَ اللَّهُ
 أَحَدٌ ثُمَّ تَقَدَّمْتُ وَتَدَلَّقَا فِي حَادُونَ السَّمَاءِ الْمَأْلُومَةَ
 وَهَذَا فِي مَا أُعْطِيَتْهُ وَتَقَدَّمْتُ فَإِذَا أَنَا بِمَلَكِي فِي صُورِ الْأَدَمِيِّ
 وَأَبْدَانُهُمْ مِنْ نُورٍ وَرَأَيْتُ مَلَكًا عَظِيمًا لِلْخَلْقَةِ وَهُمْ
 بِهِ يَحْتَفُونَ وَرَأَيْتُ عَجَائِبًا مِنْ خَلْقِ اللَّهِ تَعَالَى حَلَّتْ قُدْرَتُهُ
 وَمَا نَلْتُ إِلَّا ذَلِكَ الْمَلَكُ فَإِذَا هُوَ مُعَدُّ مَا عَلَى رَأْيِهِ صَفِيٍّ مِنَ الْأَنْبِيَاءِ
 كُلِّ صَفِيٍّ مِنْهُمْ مِثْلُ الْبَقْلِينِ وَنَظَرْتُ إِلَى دَاوُدَ وَسُلَيْمَانَ
 أَخَذَ بِي بِجِهْرِيكَ فَقَدَّمْتُ إِلَيْهِمَا وَسَلَّمْتُ عَلَيْهِمَا وَرَدُّوا
 عَلَيَّ وَصَلَحُونِي وَمَا لَوْ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي صَنَعَ لَنَا نَاحًا وَأَخَافِيًا
 لَكَ يَمَا أَعْطَاكَ اللَّهُ مِنَ الْفَضْلِ وَالْكَرَامَةِ وَهِيَ لَا مِزْلَ سَقْلًا
 يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَسَمِعْتُ دَاوُدَ يُسَبِّحُ وَيَقُولُ فِي نُسُجِهِ وَاللَّيْلَةَ

منابع

- ابن منظور، محمد بن مکرم (۲۰۱۱م). *لسان العرب*، تحقیق امین محمد عبدالوهاب و محمد الصادق العبدی، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- اصبهانی، ابو نعیم (۱۴۰۶ق). *دلائل النبوه*، تحقیق محمد رواس قلعه‌جی و عبدالبر عباس. بیروت: دار النفائس.
- اصبهانی، ابومحمد عبدالله بن محمد بن جعفر بن حیان الانصاری (معروف به ابوالشیخ) (۱۴۰۸ق). *کتاب العظمه*، تحقیق رضاءالله بن محمد ادریس المبارکفوری، ریاض: دار العاصمه.
- بکری، ابوالحسن (بی‌تا). *کتاب فيه معراج النبی صلی الله علیه (نسخه خطی شماره ۹۵)*، استانبول: کتابخانه عمجه‌زاده حسین پاشا.
- تستری، محمد بن اسعد بن عبدالله الحنفی (۱۳۸۴). *قصص الانبیاء*، ترجمه قصص الانبیاء ابوالحسن بن الهیصم البوشنجی (پوشنگی / نابی)، به تصحیح سید عباس محمدزاده، مشهد: مؤسسه چاپ و انتشارات دانشگاه فردوسی مشهد.
- ثعلبی، ابواسحاق احمد بن محمد نیشابوری (بی‌تا). *عرائس المجالس فی قصص الانبیاء*، قاهره: مکتبه کلیات الازهریه.
- جوهری، اسماعیل بن حماد (۱۹۸۴). *الصحاح (تاج اللغة وصحاح العربیة)*، تحقیق احمد عبدالغفور عطار، بیروت: دارالعلم للملایین.
- حسینی، سید احمد (۱۳۷۶). *فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه عمومی حضرت آیه‌الله العظمی مرعشی نجفی*، ج ۲۷، زیر نظر سید محمود مرعشی، قم: کتابخانه آیه‌الله مرعشی نجفی.
- خرگوشی نیشابوری، ابوسعید عبدالملک بن محمد (۱۴۲۴ق). *مناحل الشفا و مناهل اهل الصفا بتحقیق کتاب شرف المصطفی*. روایه الأستاذ ابوالقاسم عبدالکریم بن هوازن القشیری، تحقیق نبیل بن هاشم الغمری. مکه: دار البشائر الاسلامیه.
- درایتی، مصطفی (۱۳۹۱). *فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فتحا)*، ج ۸، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
- رازی، ابوالفتوح (حسین بن علی بن محمد بن احمد الخزاعی النیشابوری) (۱۳۷۱). *روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن*، ج ۱، به کوشش و تصحیح محمدجعفر یاحقی و محمد مهدی ناصح، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- رازی، نجم‌الدین (۱۳۹۹). *مرصاد العباد من المبدأ المعاد*، به اهتمام محمدامین ریاحی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ شانزدهم.
- راوندی، نجم‌الدین محمود بن محمد (۱۳۶۱). *شرف النبی ترجمه شرف المصطفی اثر ابوسعید عبدالملک بن محمد خرگوشی نیشابوری*، به تصحیح محمد روشن، تهران: بابک.
- ربغوزی، ناصرالدین بن برهان‌الدین (بی‌تا). *قصص الانبیاء (نسخه خطی شماره ۲۱۳۲)*، بدون کاتب، بدون تاریخ، تهران: کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.
- زبیدی، مرتضی (۱۹۹۴). *تاج العروس من جواهر القاموس*، تحقیق علی شیری، بیروت: دارالفکر.
- سورآبادی، ابوبکر عتیق نیشابوری (۱۳۳۸). *ترجمه و قصه‌های قرآن*، به سعی و اهتمام یحیی مهدوی و مهدی بیانی، تهران: چاپ تابان.

- سیوطی، جلال الدین (۲۰۰۳). *النذر المنشور فی التفسیر بالمأثور*، تحقیق عبدالله بن عبدالمحسن الترمکی یمامه، قاهره: مرکز هجر للبحوث والدرسات العربیة و الاسلامیة.
- شیخ صدوق (۱۳۶۲). *کتاب الخصال*، تحقیق علی اکبر غفاری، قم: جماعه المدرّسین بالحوزه العلمیه.
- طبیب زاده، آریا (۱۴۰۰). «تقابل بین عربی فتوحات و عربی کلاسیک در متون متقدم فارسی». *پژوهش های زبان شناسی تطبیقی*، ۱۱ (۲۲): ۹۵-۱۶۰.
- طوسی، محمد بن محمود بن احمد (۱۳۸۲). *عجائب المخلوقات*، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی. چاپ اول: ۱۳۴۵.
- غلامعلی، مهدی (۱۳۹۳). *تاریخ حدیث شیعہ در ماوراءالنهر و بلخ*، قم: انتشارات دارالحدیث.
- فتال نیشابوری، محمد بن حسن (۱۹۶۶). *روضه الواعظین و بصیرة المتعظین*، نجف: منشورات مکتبه الحیدریة.
- قصص الانبیاء (۱۳۶۳). بدون مؤلف، به تصحیح فریدون تقی زاده طوسی، تهران: باران.
- کاتب، سیف الدین و کاتب، احمد عصام (۱۹۸۰). *شرح دیوان امیه بن ابی الصلت*، بیروت: دار مکتبه الحیاة.
- کاظم زاده گنجی، ناهیده و حسینی، مریم (۱۴۰۰). «مقایسه تطبیقی ساختار روایت معراج پیامبر (ص) در تفاسیر و معراج نامه های فارسی از معراج نامه ابن عباس تا معراج نامه ایلیخانی»، *کهن نامه ادب پارسی*، س ۱۲، ش ۱: ۲۵۱-۲۸۴.
- کسائی، محمد بن عبدالله (۱۹۲۳). *قصص الانبیاء علیهم الصلوٰة والسلام*، ج ۲، به تصحیح آیزاک آیزنبرگ، لیدن: مطبعة بریل.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ق). *بحار الانوار الجامعة لدرر اخبار الائمة الاطهار*، بیروت: مؤسسة الوفاء.
- معراج نامه ایلیخانی (مورخ ۸۵ق). بدون مؤلف. نسخه خطی شماره ۳۴۴۱، بدون کاتب، مورخ ۸۵ق، ترکیه: کتابخانه ایاصوفیه.
- معری، ابوالعلاء (۱۹۳۸). *الفصول والغايات فی تمجید الله و المواعظ، ضبط و تفسیر محمود حسن زناتی*، بیروت: دارالآفاق الجدیدة.
- مقدسی، مطهر بن طاهر (۱۸۹۹). *البدء و التاریخ*، ج ۲، تحقیق کلمان هوار، پاریس: چاپ به سفارش ارنست لرو.
- میبدی، ابوالفضل رشیدالدین (۱۳۸۲). *کشف الاسرار و عنة الابرار*، به تصحیح علی اصغر حکمت، تهران: امیر کبیر.
- نسفی، ابوحفص نجم الدین عمر بن محمد (۱۴۴۰ق). *التیسیر فی التفسیر*، تحقیق ماهر ادیب حبوش و دیگران، استانبول: دار اللباب للدراسات و تحقیق التراث.
- نمازی شاهرودی، علی (۱۴۱۵ق). *مستدرکات علم رجال الحدیث*، تهران: بی نا [لبنوگرافی طراوت، به سعی فرزند و با نفقه برادران مؤلف، احمد و محمد نمازی].
- ونسنگ و همکاران (۱۹۳۶). *المعجم المفهرس لألفاظ الحدیث النبوی*. لیدن: بریل.
- همو (۱۳۷۴). *آفرینش و تاریخ*، مقدمه، ترجمه و تعلیقات محمدرضا شفیعی کدکنی، تهران: آگه.
- همو (۱۳۸۱). *تفسیر سوره بادی «تفسیر التفاسیر»*، به تصحیح سعیدی سیرجانی، تهران: فرهنگ نشر نو.
- همو (۱۴۰۱). *معراج نامه ایلیخانی*، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- همو (۱۹۸۴). *عیون اخبار الرضا*، تحقیق شیخ حسین الأعلمی، بیروت: موسسه الأعلمی للمطبوعات.
- همو (۲۰۰۶). *سلوا اهل البيت: علل الشرائع*، بیروت: دار المرتضی.

- همو (۸۸۶ق) حدیث المعراج (نسخه خطی شماره ۸۶۷)، استانبول: کتابخانه ایاصوفیه.
- همو (بی‌تا). نسخه خطی شماره ۱۰۹۸۴، بدون کاتب، بدون تاریخ، قم: کتابخانه آیه‌الله مرعشی.
- Al-Rabghūzī. (2015). *Al-Rabghūzī, the Stories of the Prophets; Qiṣaṣal-Anbiyā': An Eastern Turkish Version (Second Edition)*, H. E. Boeschoten & J. O'Kane (eds.), Leiden: Brill.
- Blau, L. & Kohler, L. (1901-1906). "Angelology". *Jewish Encyclopedia*, Singer Isidor (ed.), v.1/pp. 583- 597, New York: Funk and Wagnalls (available online on: <https://www.jewishencyclopedia.com/articles/1521-angelology#436>)
- Colby, F. (2008). *Narrating Muḥammad's Night Journey: Tracing the Development of the Ibn 'Abbās Ascension Discourse*, New York: State University of New York Press.
- Gindin, T. (2007), *Early Judaeo-Persian Tafsirs of Ezekiel*, Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften.
- Goldschmidt, L. (1899). *Der Babylonische Talmud*, v.3, Berlin: S. Calvary.
- Gruber, C. (2010). *The Ikhanid book of ascension: A Persian-sunni devotional tale*, London: I.B.Tauris.
- Heinen, A. (1982). *Islamic Cosmology: A Study of ass-Suyūṭī's al-hay'a as-sanīya fi l-hay'a asunnīa*, Beirut-Wiesbaden: Orient-Institut der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft in Kommission bei Franz Steiner Verlag.
- Hornkohl, A. (2019). "Pre-Modern Hebrew", *The Semitic Languages*, John Huehnergard and Na'ama Pat-El (eds.), New York: Routledge, pp. 533-570.
- Jastrow, M. (1903). *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Bably, and Yerushalmi, and the Midrashic Literature*, London, London & New York: W. C. Luzac & con and G. P. Putnam's Sons.
- Khan, G (2020). *The Tiberian Pronouciation Tradition of Biblical Hebrew*, v.1, Cambridge: Cambridge University Press.
- Kohler, L. & Baumgartener, W. (1994-2000). *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Tetament*, B. Baumgartenet. J. J. Stamm et al.; trans. and edited by M. E. J. Richardson. Leiden: Brill.
- Klein, E. (1987). *A Comprehensive Etymological Dictionary of the Hebrew Language for Readers of English*, Jerusalem: The Unviersity of Haifa.
- Kogan, L. (2015). *Genealogical Classification of Semitic (the Lexical Isoglosses)*, Berlin: De Gruyter.
- Lacináková, M. (2020). "Variations in Eight Manuscript Versions of al-Kisā'ī's Depiction of Seven Heavens", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 73 (2), pp. 199-231.
- Lane, W. (1968). *An Arabic-English lexicon*, Beirut-Lebnaon: Librairie du Liban.
- Meyer, R. (1992). *Hebräische Grammatik*, Berlin: Walter de Gruyter.
- Meyer, R.; Donner, H.; Renz, Johannes & Rütterswörden (2005). *Wilhelm Gesenius Hebräisches und Aramäisches Handwörterbuch über das Alte Testament*, (k-m), 18th ed., Berlin: Springer.
- Idem. (2007). *Wilhelm Gesenius Hebräisches und Aramäisches Handwörterbuch über das Alte Testament*, (n-p), 18th ed., Berlin: Springer.
- Sokoloff, M. (1992). *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic of the Byzantine Period*, Ramat-Gan: Bar Ilan University Press.

-
- *Idem.* (2002). *A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic of the Talmudic and Genioic Periods*. Ramat-Gan, Baltimore and London: Bar Ilan University Press & Johns Hopkins University Press.
 - *Idem.* (2009). *A Syriac Lexicon: A Translation from the Latin, Correction, Expansion, and Update of C. Brockelmann's Lexicon Syriacum*, Indiana & New Jersey: Eisenbrauns and Gorgias Press.
 - Tabibzadeh, A. (In press). "Perso-Arabica; Arabic Loanwords in Early Persian Texts: Different Origins, Different Norms", *Arabica, Journal of Arabic and Islamic Studies*.
 - Wright, W. (1890). *Lectures on the Comparative Grammar of the Semitic Languages*, Cambridge: Cambridge University Press.